

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн
№ 87-88
(17416-417)
2007 чылдың
июль 26,
четверг
Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдуң 2007 чылдың июль 20-де республиканың хөй-ниитизи-биле **УЖУРАЖЫЛГАЗЫ**

(Уланчызы. Эгези № 86
«Шында»).

**Тамара Чаш-ооловна Норбу,
Тываның профэвилел шимчээш-
кинниң хоочуну:**

— Биске, улуг салгалдың кижилеринге чаа Чазактың бистиң тургузуп турган чүүлдеринисти, ооң соонда октаттынган чүүлдерни катап тургузар дээн угланышкыны өөрүнчүг. Мен сөөлгү үш чылда «Мээң амыдыралым дугайында сөс» деп номумну бижип доостум, ында мээң болгаш үе-чегелеримниң чурттап эрткен амыдыралын номчукчуларга чугаалаарын кызыттым. Силерге, Шолбан Валерьевич, мээң номумнуң таныштырылгасын авторга чугаалаан чылыг сөстериңер дээш өөрүп четтиришкени илередирин чөпшээрер көрүңер. Ол номда кириген мээң бодалдарым болгаш саналдарым чаа Чазактың ажилчорудулгасын илереп көстүрүп кээринге бүзүрөкөп тур мен. Бир-ле дугаарында ол дээрге туризмни катап сайзырадыры, хөгжүдери, бистиң үевиسته-ле холга ап турганывыс уругларның хайгаарал чок артар чоруу-биле демисел, ророрттарывысты катап диргизери. Силерге бүгү-ле чаагай чүүлдерни күзедим.

— Улуу-биле четтирдим,
Тамара Чаш-ооловна!

Биске Силерниң сүмелеринер улуг ужур-дузалыг. Силер өндүр улуг дуржулгалыг силер, хөй өңүктөрлиг, таныштарлыг болгай силер. Силерниң номунар-биле улуг сонургалдыг танышкан мен, ол ном чаа салгалдарга улуг идигни бээр, чүге дээрге ында херек кырында амыдыралдан материалдарда бистиң хоочуннарывыстың дуржулгасы мөөңнеттинген, оларның кайгамчык улуг күженишкени-биле бисте ам бар бүгү чүүлдер тургустунган. Биске, Силерниң салгакчыларыңарга, Силерниң деткимчеңер дыка өөрүнчүг.

Ындыг деткимче биске эргежок чугула. Мээң баштайгы ат салган чарлыктарымың бирээзи болза, Консультация чөвүлелин тургузар дугайында Чарлык болган. Аңаа бүгү адырлар талазы-биле дуржулгалыг специалистер киржир. Мен Силерни, Тамара Чаш-ооловна ооң составыңа көрүксеп тур мен, чижээ, республикага туризмни хөгжүдериңер келир үезин сайгарып турар үеде суг.

Ол дээрге — ажил-чорудулганың бир онзагай адыры болгай. Часпайн тур боор мен, 2006 чылда биске ийи муң хире туристер аалдап келген, ол кадында Алтай Республикага туристеп барганнарның

саны он катап хөй болган. Бистиң кожаларывыс бистиңден ылгал-бас агаар-бойдус байдалдарлыг, эге баазалыг хирезинде-ле боттарының девискээрин туристерге сонургалдыг болдурганнардыр. Чижээ, мээң билирим-биле, Татарстан Республиканың Чазаанында тергин чараш черлерниң бирээзин — «Турсиб» санаторийни бүдүн неделя дургузунда «эжелеп» алырлар болгай. Лужков бодунун өңүктери-биле Алтайга келиринге дыка ынак. Ол дээрге, бистиң кожаларывыс боттарының турисчи баазанын тургузуп алканнардыр, а бисте ол чок деп болур.

Биске туризмни катап хөгжүдери дугайында чугаалап тура, чүнүң-даа мурнунда амгы бар авиабүдүрүлгеге үениң негелделеринге дүгжүп турар аэропорт эргежок чугула. Оон аңгыда аалчылар хүлээп алырының гостиница ачы-дузазының дээре эвес-даа бол, чогулгалыг таарымчалыг байдалдары херек. Бисте ам күрүнениң тускайлаң бүдүрүлгези чергелиг 80 чылдарның байдалында хевээр арткан гостиница комплекзи бары канчап-даа таарышпас. Маңаа инвестициялар чугула негеттинип турар, ооң ачызы-биле турисчи комплексти тургузуп эгелээниниң дугайында чугаалап болур ийик. Чазак тургузуунда Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилел ажилдап эгелээн. Ону шимченгир болгаш шудургу удуртукчу деп бодаар мен, Анжела Мадровна Юй башкарып турар. Чоокку үеде оон удуртулгасы-биле туризмни катап диргизериниң бүгү талалыг хемчеглери ажилдап кылдынар дээринге бүзүрөп турар мен. Бис оларның-биле кады хоорайже солагай таладан кирер черге, парк чоогунга, амгы үеде чай дүжөргө-ле, дүн-хүн чокка дискотека апаар черге гостиница тударының төлевилелин сайгарып тур бис. Бис аңаа Россияның кайы-даа булуңундан өңүктөрни болгаш таныштарны чалап эккээринден ыятпас хире, шак ындыг хөлчөк чараш, амгы дыл-биле алырга, дөрт сылдыстыг аалчылар бажының тудупкан болзувусса, тергин-не болур ийик. Ол бодалды сайгарып чугаалажып турар бис, ол ышкаш туризмге биче ужар чүүлдү катап хөгжүдериңерниң айтырыы база чугула. Бо бодалдар боттуп түңнелдерлиг кылдыр бодараарыңа идегелим бар. Мен Силерни, Тамара Чаш-ооловна, бо айтырылганы аяк шайны аартап ора, ажилчын байдалга чугаалажып көөрүнче чалаксап тур мен.

Светлана Мунзук, хөй-ниитичи, «Дерсу Узала» фондузунун директору.

— Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың октябрь 6-да хүлээп алганы 1186 дугаарлыг Тыва Республиканың девискээринге экологтуг өөредилгени болгаш экологтуг культураны үндэзилеп тургузарының дугайында доктаалының күссел-дезиниң арга-хевирлери кандыгы? Ийги дилег — маңаа чаңгыс эвес катап көдээ ажил-агыйны национал төлевилелдиң шугуму-биле деткири чугула дээрзин чугаалап турду. Маңаа, чон мурнунга, езулуг-ла көдээ ишчилерден бо билдиришкенин хүлээп алырын чөпшээрер көрүңер. Ли Зоя Базырооловнадан.

Ш.Кара-оол:

— Бисте Тыва Республиканың бойдус курлавырларын болгаш экологияны шингээдип алырының талазы-биле тускай яамы тургустунган. Ону кончуг хүндүткелдиг кижини башкарып турар. А эң-не кол чүве, бодунун республиказының принципалдыг патриоду. Саган-оол Кызыл-оолович доктаалдык боттандырылганы тускай хыналдага алып боор дээрзин бүзүрөп турар мен, артында ол 2006 чылда хүлээп алдынган, база чурттакчы чонун экологтуг өөредилгезинге хамаарылгалыг болганда, ол ындыг турар ужурлуг. Маңаа мен немелде кылыксап тур мен, хүндүлүг чаңгыс черчуртулгаларым. Харалаан, чамдык саң-хөө бөлүктөринде ындыг күзел бар-дыр, ылангыя, бистиң республикавыстың бойдус курлавырларын көңүс чиик өртекке садып ап чаңчыккан кижилерде, олар республиканың Чазааның болгаш садып алыкчыларның аразында албан дугуржулга чардынарын, ында тодаргай-биле оларның минерал-чиг эт шингээдип алып девискээрлеринге экологтуг айыыл чок чорукту хандыраарын айтып каан турарын утуп турарлар. Ынчангаш, ажыы-биле чугаалап тур мен, бөгүн ынчаар хөделиксээр кижилерге Чазак удур туржуп турар апарган. Бистиң төрөөн Енисей-ивис безин ийи аңгы өңүг кылдыр агып бадып турары кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Арта бүдүн чыл дургузунда. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, бөгүн бистиң алдын курлавырлары-высты кончуг кам-хайыра чок шингээдип ап турарывысты көргүзүп турар. Бөгүңү айтырылганы шитпирлээри-биле болгаш кирип турар саң-хөөнүң ачызы дээш боттарывыстың төрөөн Улуг-Хемивиске безин каракты шийип

алгаш көрүп турар бис. Оон хөреңгилерни элээн чыып алгаш, экология дугайында чугааны көдүрүп тургай-ла. Биске шак ындыг бодал шуут-ла турбас ужурлуг деп бодап тур мен. Бүгү-ле коңгаларны маңаа шыдавыже этсир ужурлуг бис, чүге дизе, бистиң буттарывыс адаанда чыдып турар байлаавыс — бистиң уругдарывыстың келир үези-дир. Ынчангаш чүве херексесес, экологияны үрээринге чедирип турар хээли алып удуртукчуларга удур бистиң талавыстан шыңгы удурутулга негелдеси, а яамыларның талазындан — чөпшээрел болгаш дугуржулгаларны холда алганнарда экологтуг нормаларны сагырының шыңгы негелдеси турар ужурлуг. Чижээ-лээрге, кыдат «Лунсин» фирма ыңдыг-дыр, 700 ажыг миллион рубльге лицензия дугуржулганы садып алгаш, бойдуска хамаарыштыр бистерниң негелдевишти болгаш сүмелеривисти база ук фирма тожуларның социал айтырылганын шитпирлээринге киришсин дээн дугуржулгага ат салырыңа улуг-ла туражок болур боор-дур. Ол бир-ле онзагай нарын айтырыг эвес. Лужков суг болза мынчаар негээр: ооң соонда садыптарың бажыңны тудуп алыр-дыр сен, ынчаарга ооң чанынга уруглар садының бажыңын тудар сен. Ол чөптүг чүүл-дүр. Ол бүгү хоойлу-дүрүмге чөрүшпес, ону чөпсүнүп хүлээп алып апаар. А чүге бисте лицензия дугуржулгалыг кижилер чүге-ле регионалдыг чагыргалары дыннавас, дыннаар хөңнү чогул? Бойдус ажылгалының талазы-биле тода болгаш кадыг туруш турар херек. Ынчангаш сайыттың ындыг шыңгы болгаш принципалдыг турушту болуруңа идегеп турар бис. Яамының удуртулгасында ындыг туруш бар-дыр. Эрге-чагырганың бүрүн эргелерин болгаш туружун быжыг тудар бис.

Меңээ дем чаа дамчыдып берген меделгелге хамаарыштыр мону чугаалаар мен, чаңгыс чер-чуртулгаларым. Номчуптайн: «Хем ол чарында шаандагы ыяш үлетпүр ажыл-агыйының девискээринде 3 гектар черни хуу өңчү кылдыр алып айтырыгга дузалажырын дилеп тур бис. 2000 чылдан бээр ында 7 гектар черге ногаалар өстүрүп келдивис. Ол үеде ол чер кымга-даа херек чок турган, 2005 чылда межа херээн кылгаш, хоорай мэринге билдиришкенин кирдивис, а 2007 чылдың майда документилеривис КУМИ-ден (Муниципалдыг эт-хөреңгини эргелеп-башкаар комитет) чиде берген. Биске чөпшээрел бербээң, чүге дээрге

ол черни өске кижиге хуу тудук кылдыр берипкен болган. Оода чадаарда 3 гектар черден арттырып бээринге дузалап көрүңер, черни ында ажилдап, болбаазырадып турар кижилерге хамыкты мурнай бээр дээн болгай, чаа чер шингээдип алып дээрге акша-төгериивис чоктур».

Бир талазында, шын харын, чер ээлиг болур ужурлуг, ынчалза-даа амгы үеде кажар, хоптак арга-биле, бодунун туралааны-биле черни хунаап ээлеп, кажалап алгаш, эрге-чагыргалар-биле демисежиң эгелээр кижилерни деткивес мен. Демократтыг ниитилелде чурттап тур бис, хоойлууда айтып бижип каан нормалар болгаш дүрүмнер сагыттынар ужурлуг. 2006 чылда Чер кодекизи ажилдап эгелээн, ооң иштинде чурттаар оран-саваны база бар, оларда муниципалдыг тургузуда чурттаар оран-сава, девискээрлер болгаш чер участоктары эрге-чагыргалар кандыг янзылыг бээрин айтып, тодарадып каан. Муниципалдыг тургузулгаларда чер участоктары эрге-чагыргалар ажык конкурстар түңнели-биле бээр ужурлуг, эш-таныш барымдаалап, артык эрге ажыглап эвес. Мындыг элдеп чүве бар, бисте чер эмгек-жок, ынчанмыже ужур-мажыр чок хөй чадалар дамчып тургаш участок алып. Мону аайлап-баштап көрээли. Өске херек, бир эвес, чижээ, КУМИ-де азы мэрияда дирик, арыг холдуг эвес дүжүметтер бар болза, ол азы бо дүжүметтер илден-не хээли езугаар хөделип турар болза, мээң адымга билдиришкениден бижип кириңер, мен хоойлу-дүрүм камгалаар органнар хоойлу күүселдезинге шаптыктап турар кижилерге хамаарыштыр, тода үнелелди кылган турзун дээш, хемчеглери ыялап алып мен. Бо билдиришкениге хамаарыштыр Чер харылзааларының талазы-биле яамы ону шитпирлээриниң аргазын тодаратсын дээш даалганы бээр мен.

Чинчи Седиповна Салчак (айтырыг болгаш хары тыва дылга болган):

— 1995 чылда өрт үезинде мээң ада-ием болгаш бүгү өгбүле чок болган. Чуртталга бажыңы алып ээлчегде 10 чыл туру мен, 3 уруглуг мен.

Шолбан Кара-оол:

— Инвалидтерге, чединмес өгбүлелерге, өскүстөргө, дайын киржикчилеринге тудуп турар бажыңнарны — социал чуртталга бажыңнарын күрүнениң тудуп турары багай, эвээш бажыңны ажылгалга кирип келген. Бөгүн бажың алып ээлчегде 12000 кижиниң билдиришкени бар,

(Уланчызы 2-ги арында).

(Эгези 1-ги арында).

ажыгдалга чүглө 12 социал чуртталга квартираны кирер. Чурттакчы чоннуң бо кезээ деткир дээш бүгү-ле күжүвүстү үндүрер бис.

Александра Владимировна, медицина училищенин кадр килдизинин инспектору:

— Чүге республикада аныктарның кандыг-даа шимчээшкенин эрттирбей турары, бир эвес эрттир турар болза, кайда-даа чарлавын турар. Ону колдуунда өөредилге чериниң ишинде эрттир турар.

Ш. Кара-оол:

— Мен ол-ла айтырыгны силерге салыксап туру мен. Бодумнуң таламдан республикада аныктар шимчээшкенин көскү херечизиниң чижээне залда олуруп турар майказында «Мен — Аныяк гвардия» деп бижикти аныяк кижилерни кирикесп, демдеглесеп тур мен. Бо аныяк кижилер амыдыралдың идепкейлиг туружун ээлээр, Силерни бодумнуң хурээлинге күзөлдү-биле хүлээп алыр.

Лариса Кызыл-ооловна Даржай, Южный №41 соңгулда округундан Төлээлчекчилер палатанын депутаты:

— Бодумнуң соңгукчуларымның айтырын депутат-даа болзумза, бодумнуң деңгелимге шийтпирлеп чадажып туру мен, ол мээң сагыш-сеткилим дүвүредип тур. Силерниң аңаа киржилгеңер негеттинип турар. Тодаргайлаарга, мээң округумда хөй санныг тос кыт чуртталга бажыңнары бар, оларның тос дугаар казында кижилер ам 2 неделя соок суг чок чурттап турар. Кудумчуда кадар 35 градус изиг. №4 бүдүрүлгө ажыгдал чуртталга участогунуң начальниги дээрги Дементьев-биле ужуражырымга, бо байдалды бажыңнарын чогу-биле тайылбырлаан, бажыңнарын өске каыттарында суг бар, ынчангаш олардан айтырыг чок. Водоканалдың удурткучулары норма езугаар сугну берип турарын чугаалаан. Бо бүгүдөн түңнел үндүрери берге болган. Чазак деңгелинге бо айтырыгны шийтпирлээринге дузалаарын дилеп тур бис. Маңаа хамаарыштыр Чуртталга-коммунал ажыл-агыйыга айтырыг тургузарга удур подъездиде каш чурттакчы ачы-дуза дээш төлөвейн турарын чугаалаар. Бо болза Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының чептес ажылын херечилеп турардыр. Ийи дугаар айтырыг — школа назыны чептээш өөредилге албан черлери чедишпейн турар. Чоннуң өзүп төрүүрү көвүдээни-биле холбаштыр олар чедишпес. Бо айтырыг талазы-биле Силерниң-биле хууда ужуражыр болдалдыг мен, маңаа база Силерниң киржилгеңер херек болуп турар.

Шолбан Кара-оол:

— Бүзүрел дээш четтирдим. Бистер шуптувус чүглө подъездилер, кудумчуларда бок эвес, бистиң республикамын экономикамын каттап тургузарының айтырыгларын кады шийтпирлээр ужуруг бис. Маңаа мэрия идепкейлиг туружун ээлевейн турары хомуданчыг. Бистиң мурнувуста тургустунган кандыг-даа айтырыгны бир демниг кады шийтпирлээр, кылыр сорулгалыг бис. Кажан меңээ Ленин кудумчунда 45 дугаар бажыңның азы Кочетов кудумчунда 3 дугаар бажыңның подъездилериниң талазы-биле айтырыглар салырга, ону чогулгалыг хүлээп ап турар мен. Бо подъездилерни арыглап-аштаар ужуруг бис. Оон аңгыда мээң кады ажылдап турар эштеримин, Владислав Викторович Володинниң деткимчези-биле Чуртталга кодекзинин нормаларына дүүштүр подъездилерни кылырынга 73 миллион рубльди алырын чедип алган бис. Бажыңга чурттап турган хамаатылар бажыңның эжиктерин үрөп каар, подъезд-

дилерни арыг-шевер эвес болдурга, каапкаш чоруу баары кончук чептес таварыла болуп турар. Бажыңдан чоруур кижидараазында эжинге дамчыдып бээрде бажыңга болгаш подъездиде бүгү таарымчалыг эки байдал турары албан, ону ында харыылаар кижиде турар ужуруг. Бо дээрге эрге-чагырганың ийи талазының ажыл-чорудулгасы болур. Ынчангаш 70 млн. рубльди Кызыл хоорайның бажыңнарынның подъездилерин чогуур корумчурумнуг кылырынга тускайлап берген бис. Коммунал ачы-дуза чедирилгези шынарлыг болзун дээш бүгү-ле күжүвүстү үндүрер ужуруг бис, ол чогуур үезинде төлөтүнгөн турары албан. Депутаттын айтырыгны тургузуп турардыр, ону деткир бис.

Бурган өршээп, бисте чоннуң өзүлдөзү көвүдээп, чурттуң Президентиниң айтышыкынын күөседиң турар бис. Тыва Республика мурнуку одуругда чоруп турар. В.В. Путин Айыткалынга Россияның чурттакчы чонунуң саны чылдың-на бир миллион кижиде кызырлып турарын демдеглээп. Сибирьде бо талазы-биле байдал берге. Россияның төп районнарынче чоннуң көжери көвүдээп. Ынчангаш бистиң черниң ээлеринге чурттаарыңа, ажылдаарыңа бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула айтырыг болур турар, ылаңгыя школа назыны чептээнерниң албан черлери херек. Бистиң бюджетистиң ап көрээли, амдыызында хөй уруглар садтарын, школаларны тудар аргавыс эвээш. Баштайгы дээрзинде тудуг индустриязын тургузуп алырынче сагышты салыры чугула хире-дир. Биске бодумнуң цемент заводу херек, ол дугайында үргүлчү сагыжым аарып чоруур, бажың тудар комбинатты тудар херек. Тус черниң чиг эди-биле тудуларны кылырын чедип алыры чугула болуп турар. Ынчан баштай бир уруглар садын, ооң соонда үш уруглар садын тудуп алыр аргалар тургустунар. Совет эрге-чагырга үезинде бистиң хоочуннарымыс Улуг-Хем кожуунга цемент заводун тудуп алыр күзөлдүг турган, ында ооң чиг эди бар. Чүге Абаканның сайгарлыкчылары чараш сонгаларны кылып турары, бисте ону маңаа кылып алыр аргаларымыс бар. Ынчангаш Силерниң бистиң уругларымыска дузалаар дээш чүткүлдүңерни деткип тур мен, бо херекти чогулгалыг көрээлиңер. Каая уруглар садиги тудары эргежок чугула болуп турары, Чазакче силер депутат негедезинден кириңер, бис чогуур хуусаазында харыыны бээр бис.

Михаил Салчак:

— Чазакта болгаш парламентиде чүге милиция ажылдакчылары олуруп турары? Чоокта чаа мээң күдээмни өлүрүп каан. Чүге милиция кем херек үүлгедиишкени болуп турар азы ол чүүл болу бээр хире кыдыгларга ажылдавас деп? Чылыг черлерде олуруп турар. Бүдүрүлгелерниң хуу камгалакчыларын чүге ажылап болбазыл? Улуг назылыг кижилерни халас эмнер-биле хандырып турарында байдал кончук багай. Аптекалар бистерден хамаарышпас деп харыылаар. Мында Федералдыг төпте төрөл бөлүк харылзаазы бар эвес бе?

Ш. Кара-оол:

— Албан черлерин камгалаары. Бо дугайында дыңналдыр чугаалаар хүлээлгелиг бис. Дайын чоруп турар чуртта туруп турар бис. Чечен Республикада мынчага чедир конститушчу корум-чурум долу хемчээлди-биле тургустунмаанын билер силер. Ынчангаш Федерацияның кайы-даа субъектининге террористиг үүлгедиг бооп болур. Мону барымында лааш, күрүне албан черлерин Иштики херектер яамызы камгалаар айтышыкын келген. Ачыдузаның бот-боттарыңа дуза-

лажыр хевири херек дээрзинге Силерниң-биле чөпшээрэжиң тур мен. Бүдүрүлгениң хуу камгалакчылары-биле демнежиң алгаш, кем-херек үүлгедиишкенинге удур туржунга сырый каттыжар ужуруг бис.

Федералдыг органнар-биле кады бистиң чийгелделең эмнер ап турар улустарымыстың айтырыын шийтпирлээр дээш чогуур хемчеглерни алыр мен. Бо айтырыгда чептестер бар, аңаа бистиң республика база хамааржыр, бо ажылды сайзыраңгайжыдар дээш ай бүрүзүндө кызып ажылдап келген бис. Каң-оол Тимурович, бо айтырыг талазы-биле хоочуннар-биле чугаалажырыңарга идегеп тур мен.

Аңгыр Байыр-оолович Хертек, Бүгү-россияның караа чептестер нитилелиниң Тыва Республикада салбырынның даргазы:

— Бистиң республикадык хөй хөй-ниити организациялары ажылдап турар: херээженер, хоочуннар, композиторлар эвилелдери болгаш оон-даа ыңай. Ооң ишинде инвалидтерниң хөй-ниити организациязы бар. Ол организацияларның өмүнээзинден дараазында чүүлду чугаалаар бодап туру мен. Колдуунда бүгү регионнарда ол девискээрниң удурткучулары ол организациялар-биле социал удур-дедир кады ажылдажылга дугайында Керээге үндөзүлгө ажылдап турар. Ол Керээни чылдың-на чарып турар болгаш регионалдыг чазактың даргазы адын салыр. Биске бо ажыл 2004 чылда эгелээп, 2006, 2007 чылдарда бо хемчеглерни соксаткан. Ынчангаш ол организацияларның өмүнээзинден социал удур-дедир кады ажылдажылга дугайында Керээ чарар ажылды каттап эгелээрин дилеп тур мен. Бо айтырыгны канчаар көрүп турар Силер?

Шолбан Кара-оол:

— Аңгыр Байыр-ооловичге, чаңгыс чүүлду чугаалап болур бис. Чүрүнең сорулгалы болза, өөредир, эмнээр болгаш камгалаар. Бо хүнде кымга чүү негетинип турар-дыр, бис оларны камгалаар бис. Инвалидтерниң организациязы албан чурум-биле күрүнениң камгалалының адаанга турар. Кыска хуусааның ишинде бистиң кады ажылдажылгавыстың болгаш кады демнежилгавыстың харылзаалары албан тургустунар. Өске талазы, бистиң болгу дег аргаларымыс база-ла ыңдыг хөй эвес. Кижилерниң акша ажылдап алыр чүткүлү билдинип турар болза, олар чүглө балык тудуп алырын күзөп турар эвес, сырткыш база херек болгай, бис деткир бис.

Ольга Михайловна Гуляева, республиканың тургузуп эмнээр төвү:

— Биске дыка хөй уруглар кээп турар, ооң ишинде инвалидтер. Чамдыкта шуптузун үезинде хүлээп ап шыдавайн турар бис, чижээлээрге, бистиң улуг тудуувус ажылдавайн турар. Айтырыг: бистиң кол тудуувустуң тудуун кажан доозарын планнап турарың?

Шолбан Кара-оол:

— Ол айтырыгны шийтпирлээр бис. «Востокта» профилактика төвүнге республика бюджетинден 70 ажыг млн. рубльди үндүрүп берген. Профилактика албан черлериниң тудуу херек. Ынчалза-даа боданып көрээлиңер, ол албан чериниң тудуун чүглө күрүне инвестициязы-биле эвес, төлевирлиг ачы-дуза чедирип турар чер болур, кым ону бөгүн бодунга чөпшээрээр деп. Чүглө бюджет инвестициязын кириштирер дугайында эвес, айтырыгны шийтпирлээр-биле ам кады боданып көрээлиңер. Ам база каттап чугаалап каайн, Чазактың мурнунда эргежок чугула шийтпирлээр дыка хөй айтырыглар туруп турар. Бөгүн

эң-не эвээш чидиргилер-биле мөөнээр болгаш чыыр херек. Бичи киоскуну безин ажыгдалга кииреринге чылыг күжү херек болгай. Чүглө Кызылдың чылыг айтырыын шийтпирлээринге, 6-7 млрд. рубль негетинип турар. Тууйбу заводун тударыңа, 150 млн. рубль дугайында чугаалаар апаар, а бир эвес цемент тудар дээр болза, 300 млн. рубль херек. Ынчангаш бистер кол күштү чыыры эргежок чугула деп чүвени билип турар бис. Бодумнуң хөй шийтпирлээр айтырывысты чүнүң ачызы-биле чедип алдыр бис, оон ишинде эргежок чугула шийтпирлээр айтырыгларны. Шупту айтырыгларны деңге шийтпирлээр чугула болбайн канчаар. Ынчалза-даа бо хүнде шийтпирлээринге кол салдарлыг чүнү мурнады хөгжүдерин бистер билип турар бис. Бо хүнде дузаламчы хевиринге ап турар акшавысты «үлөштор» салырын шенеп көөр бис. Ажылдап албаан акшалар-дыр. Бистиң бюджетистиң 80 ажыг хуузу, а чамдык көргүзүлгелер-биле 95 ажыг хуузу, ол акшаларны бистер ажылдап албаан бис. Ынчангаш бистер кончук кыска хуусаада акшаны ажылдап алырыңа өөренир ужуруг бис. Чыл санында чедир туттунмайн келген болгаш буступ турар тудугну, бодумнуң контролжумга алырын кызыдып көрейн.

Долаана Салчак «Автордио Кызыл»:

— Бо хүнде Кызылда радио чок, орулга чок болганы-биле ону ийи чыл бурунгаар хаап каапкан. Силерниң көрүп турарыңар-биле, национал радио дамчыдылганы канчаар каттап тургузуп ап болурул?

Шолбан Кара-оол:

— Идепкейлиг туружунар дээш силерге, четтирдим. Силерниң тайылбырыңар болгаш айтырыңар амыдыралга негетинип турар айтырыгларга хамааржыр. Силерниң компанияларыңар удурткучулары-биле чугаалашкан мен, бо-ла айтырыгны сайгарып чугаалаштывыс: ону мынчаар кылыр, хуу-күрүне кады ажылдажылганын байдалыңа, бүдүн республиканы хаара тудуп турар чаңгыс аай информация делгемин тургузар. Меңээ дыка өөрүңчү-дүр, аныяк кижилер радиону тергидеки кылып алган болгаш ам телевидение дамчыдылганы-биле ажылдаарын күзөп турары. Борта хамаарыштыр олар эрге-чагыргага сонургалдыг болур. Чүге дээрге, массалыг информация чепсектерин таварыштыр дамчыдып турар чүүлдер биске сонурганчыг. Бистиң күзөп турарымыс болза, массалыг информация чепсектери «бодуну» болгаш «өскени» деп бот-боттарыңа удур туржур чорукту болдурбайн, тургужу болгаш каттыжыкчы угланышыкынче хөй кезин чорудары күзөп. Күрүне ажылдакчызы кижиде болганында, бистиң радиовус каттап тургустунар талазы-биле хуу-күрүне кады ажылдажылганын тургузар байдалыңа шуптузун кылырыңа белем мен. Хомуданчыг чүве, борта чүглө эрге-чагырганың күженишкени эвес, ынчалза-даа хөй акша-хереңи херек, бистиң бо адырымыста байдал дыка сула салдынган. Радиону каттап тургузар дугайында бо деңгелге төлөтпиг чүнү чугаалап болурул дээрге, бүдүн республикага дамчыдылганы чорударыңа, идепкейлиг сайгарлыкчы кижилерниң күжү эргежок чугула. Ол-ла оолдар-биле кады оону боттандырып болур, оларның-биле кады бо айтырыгны шийтпирлээринге бүзүрээр мен. Ол талазы-биле бистиң структуравыс бар. Культура яамызын бисте чүглө «культура» деп адавас, ынчалза-даа информация политиказы база болуп турар, бүгү республиканың девискээринге харылзааның информация-коммуникациязын тургузары-биле ажылдаар хүлээлгелиг. Кажан бистер

Кунгуртуга кожуун чагырганының даргазының столунуң кырынга 2006 чылдың солуннарын көөрге, хомуданчыг чорду. Ынчангаш бистер, ол капитал салышкын айтырымы эвес-даа болза, бистиң хамаатыларымыс долу информацияны алган турар байдалды тургузар дээш эрге-чагырга долу күженишкени-биле сонургалдыг ажылдаар ужуруг. Кым медээни алган-дыр, ол күштүг.

Наталья Тынтык-Кара, Элээр чорук нитилелиниң девискээр салбыры:

— Шамбалыг школазының доозукчулары 1986 чылда сувурганны тудуп алган болгаш көдээ ажыл-агыйны көдүрерин дилээп. Олар мынчаар чугаалаан: бистер, кадарчылар, саанчылар бис, бодумнуң фермавысче шупту эглип келилиңер. Чедержилер хаан фермазын тудуп алырын күзөп турарлар.

Мээң ийи дугаар айтырым чурттакчы чоннуң арагалары-биле холбашкан. Бо хүн мында шупту партияларның удурткучулары киржиң турар. Бир эвес бо халаттыг багай чүүл-биле шупту организациялар бир демниг демисешкен болза, бо айтырыгны кады шийтпирлеп ап болур турган бис, шупту кижиде шпейн турар-ла болгай. Шолбан Валерьевич, улуу-биле дилеп тур мен, бистиң хөй-ниити организациязын деткип көрүңер.

Шолбан Кара-оол:

Улуу-биле четтирдим. Силерни деткип тур мен, Бүгү-россияның элээрлер болгаш амыдыралдың кадык-чаагай овор-хевириниң нитилелиниң кежигүнүңе киреринге белем мен. Силерниң сорулгалар дыка ужур-уткалыг дээрзи билдингир. Кончук улуг хомуданчыг чүве, бисте чүглө чаңгыс чыл ишинде алкогольдүң интоксикациязыңдан 400 хире кижиде өлүп турар. Бир эвес ооң кырыңа, кем-херек үүлгедиишкениң 70-75 хуузун немептер болза: бижектээшкени болгаш өлүрүшкүнарарагалаашкыны боттандырып турар статистиказы оон-даа хөй апаар.

Бо көрүштөн бүгү курлавырларны чыып тургаш чурттакчы чоннуң арагалар чорую-биле демиселди чорудары чугула. Борта хамаарыштыр Чазактың талазындан бүгү талазы-биле хемчеглерни алыры албан болгаш наркология албанын чогуур деңгелге тургузар. Ынчалза-даа өске талазында, ооң ишинде алкоголь культураның айтырымы, социал айтырымы, нитилелдин айтырымы. Мынчаар тургузар болзувусса, шын болур, бир эвес бис нитилелдин культуразыңа амыдыралдың кадык-чаагай овор-хевирин тургузары чугула. Ону көдээ чурттакчылыг суурлардан эгелээр. Кызылга 3-4 хондур спортчу хемчеглерни эрттирерин, оон шаннал фондузу 30-50 муң рубль чедип турар бо чаңылды мен деткивейн турар мен, а чамдыкта автомобильди безин белек берип турар, ол хиреде бисте спортзалдар чедишпес, стадионнар аргажок байдалда турар.

Мээң бодап турарым-биле алырга, көдээ суурларга, чурттакчылыг черлерге амыдыралдың кадык-чаагай овор-хевириниң инфраструктуразын тургузары эргежок чугула болгаш ынчан бистиң чедип алган чедишкени-биле болгаш түңнелдеривис дугайында чугааны чорудуп болур. Ону хөөрөткен ажыы чок, чүвениң тавын бодаар херек. Борта хамаарыштыр Силерниң хөй-ниити организациязының ажыл-чорудулганын деткир-дир мен. Силерге, Силерниң хөй-ниитичи хүлээлгенерге, четтирдим.

Өске талазы — хөй-ниитиниң организация чүрүзү бодунуң уставы-биле тургустунар, ында акшаландырышыкының дестерин айтып каан. Чоокта чаа Чазактың

доктаалы-биле республиканың Чазааның Даргазының курлавыр фондузундан бистиң хүндүлүг организациясы — Тыва Республиканың Хоочуннар чөвүлелинге 100 муң рубльди үндүрүп берген, чүге бо базым-биле чоруткан бис дээрге, бистиң санап турарывыс-биле алырга, ол организация хөй-ниитиниң идепкейлиг туружун ээлеп турар. Ынчалза-даа бис хөй-ниити организация бүрүзүн акшаландырып шыдаар бис бе? Ынчамайн канчаар, бо айтырыг кавычка иштинге артып каар.

Сүт-бараан фермаларын катап тургузарыга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, бо чылын көдээ ажил-агыйны акшаландырырын беш катап улгатырарыне бүгү күжүвүстү угландырган бис. Бо эрткен алды айларда көдээ ажил-агыйны хөгжүлдезинче 90 млн. рубльди чоруткан, а эрткен чылдың бо үезинде 30 млн. рубльди берген турган. Бо турушту моон-даа сонгаар уламчылаар бис. Чүгө Балгазынның сүт-бараан фермазын катап тургузарыга 20 ажыг млн. рубль негеттинип турар, 3-5 ко-

жууннарга сүт-бараан фермаларын тургузар талазы-биле күштү салып турар бис, оларда курлавырлар болгаш специалисттер бар, а эң-не колу — күзел херек. Хары угда шуптузун хаара тудуп шыдава бис, оон чүнү-даа кылып шыдавайн баар бис. Мурнады хөгжүдөр угланыышкыга акшаны чыыры чугула, өзүлден чоктазын тывар, чиптер кижилерге акшаны берген херээ чок.

Ш.В. Кара-оол ужуражылгазын доозуп тура, чугаазын мынчаар дооскан:

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Ужуражылгага кончуг идепкейлиг киришкендер дээш улуу-биле четтирдим. Шынап-ла, силер-биле амыдыралывыс эки болурун тургузуксаан ийик бис. Бир эвес эрге-чагырганың күженишкенинге хөй-ниитиниң талазындан үнелээшкн чок турар болза, бөгүн республиканы катап тургузуп хөгжүдери болгаш кедилгил угланыышкыны айтыры болдунмас. Ынчалза-даа кыдырдыгына, сырый холбаалыг хөдөлүшкннерден ниитилелдин бу-

рунгаар хөгжүлдезиниң дугайында чугаалап болур бис. Хөй-ниити организациялары-биле ужуражылгалар чаңчылып, хыналдага турар айтырыгларны бо-ла состав-биле кады шийтирилээринге Чазак белен база эрге-чагырганың кичээнгейин хаара тудар хемчелерни кады кылып ужурулг бис. Эрге-чагырга силерниң негелделеринерге дүжүр турар ужурулг. Бо эгелекчи санал деткимчени алып дээрзинге бүзүрээр мен.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, удавас сонгулда компаниязы келир. Шынап-ла, ол белен эвес үе. Сонгулда компаниялары бот-боттарыга удурланышкак хөөннер-биле төнери дыка харааданчыг. Бистиң, өскелерни, ындыг-мындыг өң-чүзүнүг дээш бот-боттарывысты аңгылажып-ла эгелээр. Хоойлу-дүрүм сагыыр болгаш эрге-хоойлу камгалаар дээш ышкаш чамдык күрүне институттарының туруш чок чоруундан, сонгулдаларның дыка берге байдалга эртип турганы чажыт эвес. Биске үнелген таламдан, республика девискээринге конститушчу нормалар болгаш хоойлу-дүрүм

сагыттыг турары дээш хары-салгалыг болганымда, чоннуң күзел-соруун хоойлужудулгага дүүшүр илередирин эрге-чагырганың бүгү адырлары хандыраары дээш хемчелерни алыр мен.

Өске талазында, келир сонгулдаларны бодавышаан ажил-хемчелерчи хамаарылгалыг бооп көрээлинер, чаңгыс чер-чурттугларым. Федералдыг хоойлу эзугаар, Күрүне Думазынче партияжи даңгы-биле бодувустун депутативысты шилирин билер силер. Тыва Республикадан Күрүне Думазыга бодувус депутаттыг болур бис деп бодавысса, 75 муңдан эвээш эвес сонгукчулар үнүн бээр ужурулг. Ынчангаш Федералдыг Хуралга бистиң регионунуң сонуургалдарын илередиптер хөй-ниитиниң үнелелин алган кандидатты тывар бир шыгалда мурнувуста. Силер бистиң кадрларывысты, хөй-ниити болгаш политиктиг ажилдакчыларывысты анализтеп, сонгукчуларның шыгалдазынга кирип эгелээр ужурулг силер. Ол айтырыгны сайгарары-биле силерден билдиришкннерни, саналдарны болгаш чагаажыгаштары

ап эгелээрин дыңнаттым. Сонгулдалар үезинде политиктиг өрү көрдүнүшкүнге алыскаш, бот-боттарыга удурланыышкын тургузуп турбайн, бодунуң чонунуң, регионунуң сонуургалдарын утпазын Парламентиде депутаттар мурнунга илеткеп тургаш саналдаан кижилер мен. Мээң көрүүшкүм-биле, тыва ниитилел чаңгыс күштү көргүзүп, сырый каттышкан күш-биле үнүп келир арга бар. Ынчалза-даа бөгүнгү ужуражылгавыстың кол темазы ол эвес. Бис билер турар ужурулг бис: бистиң Тывавысты бистен өске кым-даа көдүрүп келбес дээрзин билер алыры деп. Бистиң бичи төрөөн чуртувус чечелтенген, күштүг республика болуру дээш, келир үениң аныяк-өскениниң мурнунга ыядыңыг болбазы-биле бүгү-ле чүүлдерни кылып ужурулг бис.

Кады демнежи, харылзаалыг, чогаадыкчы ажилдаарыне кыйгырдим. Бети-ле дизе, Чазак аңаа белен.

Ужуражылга дээш улуу-биле четтирдим!

Эрткен неделяда Барын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалык суурда Культура ордузунуң чанында хөгжүм-шии театры ажиттыганын номчуктарывыска дыңнаткан бис. Театр ажыдыгынының байырлалында чогаалчы Эдуард Мижиттиң «Иениң ынакшылы» деп чаа шиизиниң премьерасы болган. Бо ийи дакпыр байырлыг болушкуннарга хамаарыштыр чогаалчы-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан. Ону сонуургаттывыс.

— Эдуард Байырович, чаа хөгжүм-шии театрының ажиттыганынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Төөгүлүг болушкун деп үнелексээр-дир мен. Ооң ажыдышыны езулуг байырлыг байдалга дыка эки эрти. Тывада ийи дугаар хөгжүм-шии театры болуп турары ол-дур. Профессионал угланыышкын-биле ол ажилдаар. Кызылдан аалчылар, кожуун-даа удуртулгазы белек-селектерни сөңеп, байыр чедирип турду. Бис В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының төлээлери база хол куруг барбадывыс, белек-селектиг четтивис. Оон аңгыда бистиң театр идик-хеп, костюм-биле дузалаан болгаш чурку каасталганынга Начын Шалык, а хөгжүм каасталганынга Оксана Түлүш олар дузастыкчени көргүскен. Театры-веткич кол режиссеру Алексей Ооржак, режиссер Николай Ооржак, хореограф Орлан Монгуш олар база арга-сүмезин берген.

— Улуг сонуургалды болдурган чаа чогаалчыңар — «Иениң ынакшылы» деп шиизини бо аныяк театр салып турар-дыр. Ооң бижиттинген төөгүзүн номчукчуларга сонуургадып көрүңер.

— Шиини Барын-Хемчикте ыдыктыг черлерниң бирээзи Үтүг-Хая дугайында тоолчургу чугаага үндезилеп бижээн кижилер мен. Ооң сураан дыңнааш-ла, дыка сонуургаан мен. Ол улуг эвес, кыска тоолчургу чугаада мындыг: ырлар салым-чаянныг оолду дээрбечилер боттарының аразынче көгүдүп кирип аар деп турар, ынчангаш ооң иезиниң чүрээни шийтээш, оолга чиртир деп турда, иениң чүрээ хаяны үттептер, огу даш көжээ апаар. Үтүг-Хая ынчаар тывылган дээн. Мен ону шиини кылдыр бижээш, элээн өскертилгелерни кирдим, маадырларны көвүдеткеш, немелделерни кылдым. Шииниң төңүзүнде ие огулун дестириптер кылдыр доостум.

— Бо чогаалчыңарны чаа хөгжүм-шии театрының ажиттыгына дээш бижээниңер ол бе?

— Шиини тургускан режиссер Салбакай Чагар-оол хөгжүм-шии театрын тургузар дээш чаа-ла артистер шилип ал турда, театрдан тускай комиссия анаа барып четтивис, шилижилгени кылыштывыс. Ол үеде Культура ордузунун директору биле режиссер тускай мергежилдиг Салбакай

Чагар-оол шиини бижип бээрин дилээн. Үтүг-Хая дугайында сонуургап чораан аайым-биле ол дугайында шиини бижир күзелмни боттандырып, чаа театрының ажиттыгыны деткип, ооң ажилдак-

жизидилге темазыга хамаарышкан тояп чоруур бичи урулар дугайында шиини бижир бодал бар. Алексей Кара-оол-ович-биле кады мал оорунуң айтырыын көдүрүп турар шиини болгаш амгы үениң аныяктар айтырыын көдүрүп турар хөгжүмнүг шиини бижир мен.

— Силерниң бижээн шиилеринер-биле тыва театрының артистери делегей чергелиг фестиваль, мөөрейлерге каш-даа тирилеп келдилер. Ол шиилерге критиктерниң талазындан чо-

боор. Сагыш-сеткилди доюлдуруп, сонуургалды болдуруптар, бодандырыптар айтырыгны салган, оларга харыны номчукчу боду чедир тывар, сайгарылгаже кыйгырып турар чогаалдар херек деп болдар мен. Аныяк-өскен адаилериниң көрбээн-билбээн чүүлдерин көрүп, билер турар апарган ышкажыл, чогаал база чаңгыс деннегел көрбээн ужурулг, амыдыралдың негелдизи-биле чаа, солун аргалар-биле бижиттинген чогаалдарны улус номчуксаар болгай.

чаа чогаалдарны сайгарып көөр апаар, орта үе херек.

— Тыва чоннуң ынак чогаалчыларының бирээзи Антон Үржаевич Күжүгеттиң удавас декабрь айда 50 харлаар юбилейи. Бо чогаалчыны бир катап гениалдыг шүлүкчү дээниңерни дыңнаан мен...

— Ам бөгүнде-даа Антон Үржаевич гениалдыг шүлүкчү деп санап чоруур мен. Ооң чогаалдарын катап-катап номчаан тудум, чарашынып, магадап ханмас-тыр мен. Шүлүкчүнүң юбилейин уткуштур ооң чогаалдарын орус дылче очулдуруп тур мен. Антон Үржаевичиниң дылы чиңгине тыва дылдың сөс-домааның эң дээжинден тургустунган болгаш, ону орус дылче очулдураары нарын ажилды бирээзи болуп турар. Ынчалза-даа ол күзел, сорулганы боттандыраары черле кызыдар мен.

— Чогаалчы кижиниң салым-чолу ындыг, ооң ажил-херээ үе эртерге үнелел алыр. Бодаарымга Антон Үржаевич чогаал ажилын албан езузу-биле үнелээр үе езулуг келген. Тыва чон ооң чогаалдарын ам харамдыгып номчуп, ону сеткил-сагыжыны ханызындан чоктап эгелээр дизе, хөөредик эвес...

— Шынап-ла, шүлүкчүнүң чогаалдарын чон ам быжырымчалы-биле үнелеп эгелээр болгаш ону чоктап, дириг чораан болза, та кайы хире чараш, солун чогаалдарны ам-даа бижип каар турду ыйнаан деп хараадап, хомудап турар. Антон Үржаевич номнары эвээш-даа болза, деңзигүр-биле алыр болза, хөй номнарлыг чогаалчылардан деңзизи оранчок аар. Тютчев, Баратынский оларның база номнары эвээш, ынчалза-даа деңзигүрү хөй-хөй томнарлыг чогаалчыларга деңээрге, оранчок аар.

— Мээң бодалым-биле алырга, Антон Үржаевич Күрүне шаңгалынче кирир болза, тыва чон деткир боор деп санаар мен.

— Мен ол дээш бир дугаарында бадылаар мен. Антон Үржаевич — эң бедик үнелелге төлептиг шүлүкчү. Ооң чогаалдарын хүндүлүг «Шын» солун удаа-дараа парлап турар болза деп күзээр-дир мен. Черле ынчаш солунувус чаа чогаалдарны дээжиниң парлап, чогаал ажилын улам сурталдап-ла турар болзуна, ол чогаалчыларга-даа деткимче болур, чонга-даа солун, кижизидилге болур-дур ийин.

АВТОРАН: Чогаалчының күзелдеринге, бодалдарыга каттышпас аргажок. Эки шынарлыг чогаалдар болза, солунга чүге парлап болбас деп.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Чогаалчы болгаш це

ӨГБЕЛЕРДЕН ӨӨРЕНИП, ӨЗЭЭЛИНЕР

чыларының дилээн хандырып, ук шиини бижээним ол.

— Улусчу театрлар аразында каш чыл бурунгаар болган мөөрейге (чогаалчы Кара-оол Натпий-оолдуң «Сыын-Чүрээ») аныяк режиссер Салбакай Чагар-оолдуң тургускан шиизи шаңгалдыг черни элээнин сактып ор мен. Ооң чаа тургускан шиизин канчаар хүлээп көрдүңер?

— Тургусканы эки-дир деп көрдүм. Камныг болгаш шииниң утказын, маадырларның овурухевирлерин чедимчелиг көргүзөр дээш кызымак ажилдап, бодунуң сорулгазын чедип ап шыдаан деп болур. Рольдарның күүседикчилери профессионал, арга-дуржулгалыг артистер эвес болгаш, деннелин ам-даа бедидип ажилдаары чугаажок билдингир херек. Колдуу аныяктар ойнап турар чорду. Ынчангаш олар ийи-бир көргүзүг-биле кызыгаарланмайн, кожууннуң сумуларын кезий гастрольдап, жола-хелбээ кожуун, суурларже үнүп, мергежилдин өсүрери чугула. Кожуун чагыргазы деткирин азап турар болганда, мергежил өзэриниң магадылалы бар деп бодаар мен. Гастрольдарны чон-даа сонуургаар, артистерниң боттарыга арга-дуржулга байыдарында-даа ажыктыг-дыр ийин. Бистиң театр-биле база харылзааны үспейн, ажилдаар апаар.

— Эдуард Байырович, тыва сценада төөгүге хамаарышкан шиилер колдап турарын эскерер берге эвес, а бөгүнгү амыдырал дугайында шиини ховар. Ол чүге ындыгыл?

— Төөгүге хамаарышкан шиилер колдап турганында ужур бар. Төөгү черле херек, чон бодунуң ук төөгүзүн эки билер болур ужурулг. Амгы амыдырал дугайында шиилерни чаа театр сезонунда сценага салыр деп сорулгавыс бар. Бодум хуумда үш чаа шиини бижир планныг мен. Ки-

гуур үнелел чок болуп турары хомуданчыг...

— Сөөлгү үеде, 90 чылдарның эгезинден бээр черле театр ажылынга үнелел ховартаан деп бодаар мен. Чогуу критиктеривис эвээш-биче-даа болза бар-ла болгай, ынчалза-даа оларның ажылы көзүлбес, оозу элдеп. Үнелел чүгө авторларга эвес, а харын чонга херек болгай. Көрүкчү чедир билбейн барган болуп болур, ынчангаш чонга чедир тайылбырлаар апаар. Чедер-четпезин айтырындан аңгыда, эки чүүлдерин мактап, үнелеп болгай. Мен театрың чогаал килдизиниң эргелекчизи кижилер бодувустун ажылывыска бодувус үнелел берип бижий бээр дээрге, эчпек апаар. Театр критиги кылдыр аныяктарны өөредип чорудар айтырыгны чугаалажып турар бис, ынчалза-даа чогаал сонуургаар аныяктар көзүлдүр эвээжей берген. Ши дээрге амыр эвес, нарын чогаал. Ону сайгарар кижилер чогаалга улуг сонуургалдыг болбас болза, хоржок.

— Силерниң шүлүктеринерге бижиттинген чараш ырларны бүгүде магадап, ырлажып чоруур. Ынчалза-даа улуг чогаалдарыңарга хамаарыштыр, ол шүлүктерниң, шүлүглелдерниң утка-тургузуунга хамаарыштыр дыка нарын, тыва кижиниң угаан-медерелинге таарышпас, билдинмес дээр кижилер барын база билер мен. Оларга чүе деп харылап боор силер, Эдуард Байырович.

— Ынча деп турар кижилерни бодум база дыңнаан мен, оларга мынчаар харылаайн: кайгамчык чогаалчыларывыс — өгбелеривистин аянын катаптап-ла, оларны өттүнүп-ле чоруур болзувусса, ол чогаал эвес, катаптаашкын апаар-ла-дыр. Чеже өттүнүп кээр бис, бурунгаар шимчээшкн, өзүлде турар ужурулг. Утказы чаңгыс аай чогаалдарны кымнар сонуургаар

—Тыва чогаалчылардан кымны башкыңар деп санап чоруур силер.

—Чогуу кайызынга-даа башкыладып көрбээн кижилер мен. Тыва, орус классиканы, делегей чогаалдарын школачы шаамдан сонуургап номчуп, бодум уумдала, «бодум пажымга-ла хайнып» чоруп турган. Ооң түңнелинде бодум үнүмү тып алганым ол боор деп бодаар мен. Чогаалды сайгарып, шингээдип чорааным түңнелинде, бодумнуң коклам тывылган хире.

— Бо шагда «чогаалчылар», «шүлүкчүлөр»-ле көвүдээн. Акшалыг-ла болза, кым-даа номун үндүрүп алыр апарган. Ооң хоразы улуг деп бодаар мен. Чогаалды шынарын кым кичээнгейге алыр, ол дээш кым харысалгалыгыл?

— Куду шынарлыг чогаалдар кирген номнар номчукчунуң эстетиктиг көрүжүн үрөп турар. Номну парлап каан болза-ла, ында чогаалдарның шынары эки деп бодаарлар. Ындыг номнарны номчааш, аныяктарның тыва чогаалга сонуургалы чидип турар ужуру ол, солун эвес, чалгааранчыг, чаа чүү-даа чок боорга, ынчанмайн канчаар. Ырыларга хамаарыштыр база-ла ындыг. Тускай комиссия тургузар болза эки. Идеология талазы-биле цензура эвес, а чогаалдың шынарын, ажыктыын хынаар аан. Литературлук критиктер үнген номнарга хамаарыштыр база солун-сеткүүлдерге чүнү-даа биживес-тир. Номчукчуга уг-шини айтып, кайы чогаалды номчурун сүмелеп турар болза, номчукчу эки чогаалдарны шилип, тып номчуур ийик.

— Чаа үннерден кымнарны эскерип, сонуургаар-дыр силер?

— Ажыы-биле чугаалаарга, чаа үннер эскербейн тур мен. Эки чогаалды бижипсе-даа, оон ыңай дыңналбастай бээр-дир. А тодаргай харыы, ылап үнелел бээр дизе,

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың ветеринария хайгааралының талазы-биле албанның болгаш ооң структуразының дугайында
Дүрүмнү бадылаарының дугайында
2007 чылдың февраль 15, Кызыл хоорай, №265

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылдың декабрь 29-та хүлээп алганы «Тыва Республиканың ветеринария болгаш фитосанитарлыг хайгаарал албанының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының актыларынга өскерилгелер болгаш немелделер кириеринин дугайында» №214 Чарлыына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың ветеринария хайгааралының талазы-биле албанның

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның №265 доктаалы-биле
2007 чылдың февраль 15-те бадылаан

Тыва Республиканың ветеринария хайгааралының талазы-биле албанның дугайында
ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың ветеринария хайгааралының талазы-биле албаны (моон ыңай - Албан) — Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының ветеринария адырынга төлээлтирген орган болур.

1.2. Албан боду Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының чагыргазына турар.

1.3. Албан бодунуң ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, Россия Федерациязының хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын болгаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

1.4. Албан республика девискээринге күрүнениң ветеринария албанының ажил-чорудулгазын ветеринария дугайында хоойлужудулгага дүүштүр организастаар болгаш боттандыраар.

1.5. Албан бодунуң ажил-чорудулгазын дорт-ла ведомствонуң чагыргазында турар күрүнениң ветеринария албан черлерин дамчыштыр (моон ыңай - ведомствонуң чагыргазында албан черлери) күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органны-биле, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны-биле, тус чер бот-башкарылга органны-биле, хей-ниити каттыгышкыннары болгаш өске-даа организациялар-биле демнежи боттандыраар.

2. Албанның бүрүн эргелери

2.1. Албанның бүрүн эргелеринге ветеринария адырынга дараазында чүүлдер хамааржыр:

Тыва Республиканың девискээринге федералдыг хемчеглерни боттандыраарына киржири;

Тыва Республиканың девискээринге дириг амытаннарның аарыгларын сагындыраар болгаш узуткаар база оларны эмнээр талазы-биле хемчеглерни эрттирерин организастаар;

шиитпир үндүрери Россия Федерациязының эргезинге хамаарышкан айтырыглардан аңгыда, кижиге болгаш дириг амытаннарга ниити хамааржыр аарыглардан чурттакчы чонну камгалаар;

ветеринария адырында сайгарлыкчы ажил-чорудулга кылып турар тускай эртемниглерни бүрүткээр;

ветеринария адырында тускай эртемниглерниң ажил-чорудулгазын контролдаар;

шиитпир үндүрери Россия Федерациязының эргезинге хамаарышкан айтырыглардан аңгыда, ветеринария адырында өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

2.2. Албан аңаа даандырган онаалдарга дүүштүр дараазында чүүлдерни кылыр:

эпизоотикага удур кол хемчеглерниң программаларын болгаш планнарын ажилдап кылып, прогнозун организастаар;

ветеринар-санитарлыг хемчеглерниң акшаландырышкын төлевилелдерин болгаш бодунуң чагыргазында турар албан черлеринин ажилдаарына чугула херектиг чарыгдалдар сметазын тургузар болгаш эпизоотикага удур хемчеглерни чорудаарына эргежок чугула херек акша-хөреңгини республика бюджетинден тускайлаарының талазы-биле ооң хемчээлиниң дугайында саналдарны Тыва Республиканың Чазаныга киридер;

чурттакчы чонну мал-маганга болгаш

болгаш ооң структуразының дугайында капсырган Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 5-те хүлээп алганы «Тыва Республиканың ветеринария хайгааралының талазы-биле албанның болгаш ооң структуразының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» №163 доктаалдың 1 пунктузун күш чок болган деп санаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

кижиге ниити хамааржыр аарыглардан камгалаар адырга база аш-чемден хоранна-нышкынга удур профилактика ажил-чорудулгазын боттандыраар санитар-эпидемиологтуг органнар-биле кады демнежи ажилдаар.

2.3. Албан дараазында чүүлдерге контролды боттандыраар:

юридиктиг эргелиг болгаш тус-тус кижилерниң ветеринария адырына хоойлужудулга сагылгазын чорудуп турарын;

диагностика болгаш эмнелге ажылының организасташкынын, эпизоотикага удур хемчеглер планының күүселдезин, оон аңгыда мал ажил-агый объектилеринге, мал-маган чиг эдин болгаш продукциязын белеткеп, шыгжап, болбаазырадып турар болгаш ону садып-сайгарып турар бүдүрүлгелерге, организацияларга ветеринарлыг хайгаарал организасташкынын;

ветеринарлыг хемчеглерни чорударына, бодунуң чагыргазында турар албан черлерин хандыраарына, оран-сава тудуунга болгаш септелгезинге тускайлаан акша-хөреңгини болгаш техниканы дериг-херекселдерни чогумчалыг ажылгап турарына контролды боттандыраар.

2.4. Албан:

республиканың ветеринар-санитарлыг объектилерин девискээрлер аайы-биле чогумчалыг хуваалдазын болгаш хөгжүлдизин планнаар;

мал-маган оран-савазын болгаш фермалар тудуунун, мал согар, мал-магандан алыр продукцияны болгаш чиг этти бүдүрүп, болбаазырадып, шыгжап турар бүдүрүлгелерниң, республикада мал чеми кылып заводтарның төлевилел-смета документациязының техника-экономиктиг үндезинин сайгарып көөр болгаш оларга түңнелдерни бээр;

ветеринария адырында сайгарлыкчы ажил-чорудулга кылып турар тускай эртемниглерни бүрүткээр болгаш оларның ажил-чорудулгазына контролды боттандыраар; медээлер чыылдазын чорудар болгаш аңаа анализти кылып база көдээ ажил-агый мал-маганының аарыглары-биле холбашкан ветеринарлыг статистиканы республикага чорудар болгаш ветеринария талазы-биле учет болгаш отчетту экижидеринин дугайында саналдарны доктааткан дүрүм езугаар Тыва Республиканың Чазаныга сайгарып көөр кылдыр кириер;

республиканың көдээ ажил-агый организацияларының болгаш бодунуң чагыргазында турар албан черлеринин ветеринар эртемниглер-биле херегелелин тодарадыр болгаш оларга кадрлар хандырылганының талазы-биле саналдарны кириер база тускай эртемниглерниң билгилергежилин бедидеринин талазы-биле углангышкынныг курстар талазы-биле хемчеглерни организастаар;

республикада мал ажил-агый адырының бүгү объектилеринге аарыглар тыптып келзе, ону узуткаарының хемчеглерин алыр; эпизоотикага удур кол хемчеглерниң планын болгаш программаларын ажилдап кылып, баш удур прогнозту организастаар, ветеринар-санитарлыг экспертизаны эрттиреринин болгаш мал-маган чиг эдин болгаш бараанын сертификаттаар, ону чорударына контролды боттандыраар, оон аңгыда мал-маганың кадыының болгаш долгандыр хүрээлелдин камгалалын хандыраар;

республика девискээринге күүседире албан болурда мал-маганга болгаш кижиге ниити хамааржыр аарыглардан чурттакчы

чонну камгалаарын сагындырган база мал-маган аарыгларын баш бурунгаар сагындыраар болгаш узуткаар база ону эмнээр, ветеринария ажил-херзэн сайзыраңгай-жыдар талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларын төлевилелдерин бодунуң бүрүн эргелеринин кызыгаарына ажилдап кылыр;

лабораторлуг ажил-херекти, мал-маган аарыгларының диагностиказын экижидер ажилдарга демин кадар;

бодунуң эргезинде турар албан черлеринин баазына планнаттынмаан эпизоотикага удур болгаш ветеринар-санитарлыг хемчеглерни эрттиреринге практиктиг болгаш эксперттиг ветеринария дузазын чедирер тускай оперативтиг бөлүктөрнү тургузар болгаш оларның ажил-чорудулгазын контролдаар база аарыглар өскөзүн черлерни болгаш ук зоналарга ветеринарлыг хемчеглерни чорудуп турарына хайгааралды боттандыраар;

доктааттынган чурум езугаар биологтуг препараттарның, медикаментилерниң, антибиотиктерниң, дезинфекция кылып чүүлдерниң эргежок чугула курлавырын тургузар болгаш ону ажылгаарын боттандыраар;

бодунуң эргезинде турар албан черлеринин удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглеринин аттестациязын организастаар болгаш эрттирер;

өске-даа албан-хүлээлгелерни амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар боттандыраар;

2.5. Албан бодунуң бүрүн эргелеринин кызыгаарына дараазында негелделерни кылып эргелиг:

мал ажил-агыйын ветеринар-санитар болгаш эпизоотиктиг байдалын билип алыры-биле база мал-маганың, куштарның, балыктарның, өлүк-тывыш аңнарының аарыгларын узуткаар болгаш профилактиказын хандыраар хемчеглерни чорударда албан-дужаалдыг кижилерден документи-лер болгаш медээлерни негеп болур;

республикада ветеринар хайгаарал объектилеринче хостуг кириер эргелиг болгаш ветеринария-санитар дүрүмнеринин хажыдышкыннары илереттинген болза, чайладырының талазы-биле күүседире албан айтышкыннары бээр;

республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнырине саналдарны кириер;

-ветеринария адырында хоойлужудулганың доктаатканы чурум езугаар эпизоотикага удур онза комиссияны тургузарының дугайында;

-республиканың чамдык девискээрлеринге мал-маганың халдавырлыг болгаш массалыг халдавырлыг эвес аарыглар тывылган черлерге ону непередирин болдурбас болгаш узуткаарына углангышкынныг карантинни, өске-даа кызыгаарлаашкыннары кириеринин дугайында;

ветеринария дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканы дээш организацияларның албан-дужаалдыг кижилерин болгаш хамаатыларны доктааткан чурум езугаар харысалгага онаар;

3. Албанның ажил-чорудулгазын организастаары

3.1. Албанның албан-дужаалының талазы-биле хары угда Тыва Республиканың күрүнениң Кол ветеринар инспектору болуп турар удуртукчу удуртуп башкаар, ону ук албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаарын Тыва Республиканың Чазак Даргазы Россия Федерациязының күрүнениң Кол ветеринар инспектору-биле чөпшээржилге езугаар боттандыраар.

Албанның удуртукчу Албанга хүлээндирген бүрүн эргелеринин боттанылганы дээш дорт харысалгалыг болур. Албан-

ның удуртукчузу бир оралакчылыг болур, ону ук албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаарын Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды боттандыраар.

3.2. Албанның удуртукчузу:

3.2.1. Албанның болгаш эргезинде турар албан черлеринин ажил-чорудулгазын чагыс аай эгелээшкынниң үндезининге удуртур;

3.2.2. Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдына дараазында чүүлдерни кириер;

Албанның дугайында дүрүмнүң төлевилелин;

Албанның аппарадының болгаш ооң чагыргазында турар албан черлеринин ажилдакчыларының эң ындыкы санының болгаш шалың төлевилелин фондунуң дугайында саналдарны;

Албанның ажил-чорудулгазының баш бурунгаар көргүзүлгелеринин болгаш чыл санының план төлевилелин болгаш ону күүсеткениниң отчетунуң дугайында;

Тыва Республиканың республика бюджетинин төлевилелин тургузарда Албанның ажил-чорудулгазының акшаландырышкын хандырылганының талазы-биле саналдарны;

3.2.3. Албанның ажилдакчыларын болгаш бодунуң чагыргазында албан черлеринин удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар;

3.2.4. Албанга Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хүлээлгезин эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны күрүнениң хамааты албан-хүлээлгезинин дугайында амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр шиитпирлээр;

3.2.5. Албанның аппарадының штаттыг хүн чурумун ажилчиннарның санына болгаш шалың төлевир фондунуң тургусканы кызыгаарларга, Албанның аппарадын хандыраарына чарыгдалдар сметазын Тыва Республиканың республика бюджетинде чогуур үеде көрдүнгени-биле акшаландырышкынын бадылап кааны езугаар бадылаар;

3.2.6. Албанның чагыргазында турар албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажыл төлевиринин фондунуң болгаш кижиге санын, оон аңгыда оларны хандыраарының чарыгдалдар сметазын бадылаар;

3.2.7. амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгага үндезилээш база ону күүседире-биле бодунуң бүрүн эргелеринин кызыгаарына Албанның ажил-чорудулгазына хамааржыр айтырыглар талазы-биле дужаалдарны үндүрер;

3.2.8. Албанның ажилдакчыларының аразына албан-хүлээлгелерни хуваар болгаш бадылаар;

3.2.9. Албанның ажил-чорудулгазына хамаарылгалыг айтырыглар талазы-биле нормативтиг-эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин доктааттынган чурум езугаар сайгарып көөр кылдыр Тыва Республиканың Чазаныга кириер.

3.3. Албаның ажилдадырына чарыгдалдар акшаландырышкынын Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнгөн акша-хөреңгинин күсели-биле боттандыраар.

3.4. Албан юридиктиг эргелиг чер болур, таңмалыг, доктааттынган майыктың хуудустарлыг болгаш штампчыларлыг база хоойлужудулгага дүүштүр ажиткылаан агар саннарлыг болур.

4. Түңнел чүүлдер

4.1. Албанны эде тургузарын болгаш дүжүрерин амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгага езугаар боттандыраар.

4.2. Албанның турар чери - Тыва Республика, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедиреринин күрүне магадылалдарының
Программаның саң-хөө нормативтеринин дугайында

2007 чылдың февраль 27

«Россия Федерациязында хамаатыларның медицина камгаладылганының дугайында» (2006 чылдың декабрь 29-тун №4741-1 Россия Федерациязының Хоойлузунуң эдилгези-биле) 1991 чылдың июнь 28-тин №1499-1 Россия Федерациязының Хоойлузунуң 22-ги чүүлүнүң, «Россия Федерациязының хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедиреринин күрүне магадылалдарының Программаның дугайында» 2006 чылдың декабрь 30-нин №885 Россия Федерациязының Чазаның доктаалының күүселдези-биле Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

№292 Кызыл хоорай

1. Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедиреринин күрүне магадылалдарының Программаның талазы-биле эмчи дузазының хемчээлдеринин нормативтерин бадылаар.

2. Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедиреринин күрүне магадылалдарының Программаның талазы-биле эмчи дузазының хемчээлиниң саң-хөө чарыгдалдарының нормативтерин бадылаар (капсырган).

3. Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедиреринин күрүне магадылалдарының Программаның

мазының талазы-биле кижги бүрүзүнге хамаарыштыр акшаландырышыкын нормативтерин бадылаар (капсырган).

4. Бо доктаал ону парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

5. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 27-ниң №292 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедирериниң күрүне магадылалдарының Программаның талазы-биле эмчи дузазының хемчээлдериниң НОРМАТИВТЕРИ

Эмчи дузазының хемчээлдери дараазында нормативтерге даянып тодараттынар:

а) дүрген эмчи дузазы.

Тыва Республика талазы-биле норматив - 0,340 кыйгырыгны тургузуп турар.

б) амбулаторлуг-поликлиниктиг дуза, ооң иштинче бүгү хевириниң хүндүскү стационарларында чедирип турар эмчи дузазы.

Амбулаторлуг-поликлиниктиг дуза хемчээлиниң көргүзүү бир чылда бир кижиниң каш катап эмчилээринге хамаарышкан сан-биле тодараттырган.

Тыва Республика талазы-биле эмчилээриниң нормативи 8,635 эмчилээрин, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылга программаның талазы-биле - 7, 898 эмчилээрин.

в) стационарлыг дуза.

Стационарлыг дуза хемчээлиниң көргүзүү бир чылда бир кижиге хамаарыштыр чыдып эмнедириниң хүн саны-биле тодараттынар.

Тыва Республика талазы-биле чыдып эмнедириниң хүн санының нормативи 4,925-ти тургузуп турар, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылга программаның

правда» солуннарга парлаар.

б. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазак Аппаратының социал хөгжүлдө сайзыралының айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

талазы-биле 3,647 чыдып эмнедир хүн.

г) стационарны солуп турар дуза.

Бүгү хевириниң хүндүскү стационарларына чедирип турар эмчи дузазының хемчээлиниң көргүзүү бир чылда бир кижиге хамаарыштыр хүнде каш аарыг кижги хүлээп алырының саны-биле тодараттынар.

Тыва Республика талазы-биле пациент-хүн нормативи 0,766 пациент-хүннү тургузуп турар, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылга программаның талазы-биле - 0,736 пациент-хүн.

1 Дузалалга

Федералдыг нормативтер

- дүрген медицина ачы-дузазының кыйгырыглары - 0,318 кыйгырыг

- эмнелгеге баары - 9,198 хүлээп алышыкын,

ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылга программаның талазы-биле - 8,458 хүлээп алышыкын

- стационарлыг ачы-дуза хемчээлиниң нормативи - 2,812 орун-хүн, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылга программаның талазы-биле - 1,942 орун-хүн

- пациент-хүннүн нормативи - 0,577, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылга программаның талазы-биле - 0,479 пациент - хүн.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 27-ниң 292 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас медицина дузазы чедирериниң күрүне магадылалдарының Программаның талазы-биле эмчи дузазының эге хемчээлиниң саң-хөө чарыгдалдарының НОРМАТИВТЕРИ

Эмчи дузазының эге хемчээлиниң саң-хөө чарыгдалдарының девискээр нормативтери дараазында чүүлдерни тургузар:

а) дүрген эмчи дузазының 1 кыйгырыгына чарыгдалдарның девискээр нормативи 1060,53 руб., ОМС-тиң баазалыг программасында - 605,96 руб.;

б) амбулатор-поликлиниктиг организацияга 1 уда эмчилээриниң чарыгдалдарының девискээр нормативи эмчи дузазының социал ужур-дузалыг хевириниң талазы-биле 142,0 руб., ОМС-тиң баазалыг программасында - 163,49 руб.;

в) хүндүскү стационарга 1 пациент-хүнне чарыгдалдарның девискээр нормативи эмчи дузазының социал ужур-дузалыг хевириниң талазы-биле 295,0 руб., ОМС-тиң баазалыг программасында - 161,98 руб.;

г) стационарга 1 орун-хүннүн чарыгдалының девискээр нормативи эмчи дузазының социал ужур-дузалыг хевириниң талазы-биле 730,0 руб., ОМС-тиң баазалыг программасында - 761,25 руб.

Ыяап-ла медицина камгаладылгазында эмчи дузазының эге хемчээлиниң саң-хөө чарыгдалдарының девискээр нормативи «Россия Федерациязының бюджет классификациязын ажыглаарының чурумунун дугайында Айтышыкынарны бадылаарының дугайында» Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының 2005 чылдың декабрь 21-ниң №152 н дужаалына дүүштүр дараазында чарыгдалдар чүүлдерин тургузар:

- 210-гу чүүлдүн «Акша-шалың» 211 иштики чүүлү (шалың төлевирлеринге чарыгдалдар кезээнде);

- 210-гу чүүлдүн «Күш-ажыл төлевиринге саналгалар» 213 иштики чүүлү (шалың төлевирлеринге чарыгдалдар кезээнде);

- 220-ги чүүлдүн «Өске-даа ачы-дуза» 226 иштики чүүлү (лабораториялар болгаш диагностиктиг дерилге чокта) өске эмнелге

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 27-ниң №292 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың хамаатыларына 2007 чылда халас эмчи дузазы чедирериниң күрүне магадылалдарының Программаның талазы-биле кижги бүрүзүнге хамаарыштыр акшаландырышыкын НОРМАТИВТЕРИ

Программаның кижги бүрүзүнге хамаарыштыр акшаландырышыкын нормативте-

ринге бир чылда 1 кижиге хамаарыштыр халас эмчи дузазы чедирериниң талазы-

биле санаан чарыгдалдарга компенсация өнчү-хөргөзүлгө хемчээлин айыткан көргүзүлгө хамааржыр.

Программаның кижги бүрүзүнге хамаарыштыр акшаландырышыкының девискээр нормативтерин 1 кижиге хамаарыштыр санап доктааткан болгаш ортумаа-биле 7314,13 руб, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылгазының күсели-биле 4949,0 руб. база медицина организацияларын хандырып тургузары, эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң капиталдыг тудуу, коммуналдыг ачы-дузазын акшаландыра-ры кирип турар чогуур бюджеттерниң күсели-биле 2365,13 руб, база ол ышкаш ыяап-ла медицина камгаладылга системазында ажылдавын турарларның эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң акшаландырышыкы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга 3, ооң иштинде:

- дүрген эмчи дузазы кыйгырыглары дээш - 258,56 руб.,

- амбулатор-поликлиниктиг дуза дээш - 1395,82 руб.,

- стационарлыг дуза дээш - 3709,59 руб.;

- стационарлыг дузазы солуп турар дуза дээш - 128,0 руб.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунга садып турар хөмүр-даштын үүрмектеп садар өртөөн доктаадыр дугайында

2007 чылдың март 9

Россия Федерациязының Чазаның 1995 чылдың август 7-де «Өртектени (тарифтерин) күрүнеден таарыштырарын чурумчудар хемчеглер дугайында» № 239 доктаалына дүүштүр база республиканың чурттакчы чонун хөмүр-даш-биле доктаамал хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чурттакчы чонунга хөмүр-даш садарын боттандырып турар кандыг-даа организас-эрге-хоойлу байдалдыг организацияларга хөмүр-даштын үүрмектеп садар өртөөн бир тонна дээш 672,6 рубль хемчээлдиг кылдыр (немезэн өртекке үндүрүг-биле кады) бадылаар болгаш 2007 чылдың март 15-тен эгелеп күштүг болдуруп кириер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың октябрь 22-де №1183 «Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында комиссияны тургузар дугайында» доктаалына эскерилгелер кириер дугайында

2007 чылдың март 2 №322 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың октябрь 27-де №1183 «Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында комиссиянын составының дугайында» доктаалына эскерилгелерни кириер, Ведомстволар аразында комиссиянын составын, ооң ажылчын бөлүктөрүн болгаш секретариатын Ведомстволар аразында комиссиянын чаа редакциязына кириер (капсырылга коштунган).

2. Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар;

2005 чылдың декабрь 14-те №1380 «Чуртталга айтырыгларын шиитпирлээринге мурнады хөгжүдөр национал төлевилел-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың март 2 №322 доктаалына капсырылга №1

Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында комиссиянын составы

Ш.Д.Ооржак — Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, даргазы;

А.В.Брокерт — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Г.Ф.Балакина — Тыва Республиканың экономикактиг хөгжүлдө сайыды;

Б.К.Күдерек — Тыва Республиканың кадык камгалаал сайыды;

С.К.Ш.Куулар — Тыва Республиканың чер болгаш өнчү харылзаа сайыды;

В.И.Лавриненко — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды;

Е.К.Матвеева — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы;

В.С.Монгуш — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар;

С.Х.Монгуш — «Россельхозбанк» ААН-

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың март 2 №322 доктаалына капсырылга №2

Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында

Чаңгыс ажылдавын турар кижиге хамаарыштыр акшаландырышыкын нормативи 3955,73 рубльди тургузуп турар.

3 Дузалалга:

Кижги бүрүзүнге хамаарыштыр акшаландырышыкының федералдыг нормативтери бир чылда 1 кижиге хамаарыштыр доктааттырган (социал ачы-дуза бөлүү хевирлиг күрүнеиниң социал ачы-дузазын алыр эргелиг категорияда хамаатыларны эргежок херек халас эм-таң-биле хандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарны барым-даалаваан) боорда, ол ортумаа-биле 3951,7 рубльди тургузуп турар, ооң иштинде ыяап-ла медицина камгаладылгазының күсели-биле 1936,3 руб. база бедик технологиялыг медицина ачы-дуза чедирилгезиниң акшаландырышыкы кирип турар эмчи дузазының хевирлери, эр-херээжен чорук дамчыштыр тыптыр инфекциялар, туберкулез, СПИД, психиктиг аарыглар, наркологтуг аарыглар, перинаталдыг үеде тургустунуп болур аңгы-аңгы байдалдар, ыяап-ла медицина камгаладылгазында ажылдап турар медицина организацияларын хандырып тургузары база ол ышкаш өске-даа ажыл-чорудулгаларны акшаландыраары.

№ 340 Кызыл хоорай

2. Хөмүр-дашка 1 пунктуда айыткан өртек хөмүр-дашты чүдүргени, дүжүргени, сөөрткени, шыгжап-кадагалааны болгаш чурттакчыларга сатканы дээш чарыгдалдарны - сайгарар немелде өртекти барымдалаваан турар деп доктаадыр.

3. Муниципалдыг тургузулгаларга бо доктаалдың 1 пунктузунда айыткан үүрмектеп садар өртекке сайгарар немелде өртекти доктаадырын сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парладыр.

5. Бо доктаалдың күүселдезин контролларын Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

дерниң айтырыгларының талазы-биле ажылчын бөлүктүн составына эскерилгелер кириер дугайында»

2006 чылдың февраль 17-де №145 «2005 чылдың октябрь 27-де №1183 Тыва Республиканың Чазаның доктаалына эскерилгелер кириер дугайында» «Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында комиссиянын составының дугайында»

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазаның мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

ниң Тывада регионалдыг салбырының директору (чөпшээрешкени-биле);

П.А.Морозов — Тыва Республиканың өөредилге сайыды;

О.Х.Ондар — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты (чөпшээрешкени-биле);

И.П.Самойленко — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты (чөпшээрешкени-биле);

С.Н.Сапова — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчизи;

А.Б.Свинцов — Тыва Республиканың тудуг,чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды;

В.Н.Фитин — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

комиссияның секретариатының составы

С.Н.Сапова — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чөвүлекчизи, удуртукчузу;
С.Д.Донгак — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле эргелелдин начальниги;
Е.Ч.Салчак — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле эргелелдин начальнигинин оралакчызы, секретары;
А.А.Васильева — Тыва Республиканың

Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле эргелелдин килдис начальниги, секретары;
А.Б.Талтаев — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле эргелелдин килдис начальниги, секретары;
В.С.Куулар — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле эргелелдин килдис начальниги.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 2 №322 доктаалына капсырылга №3

Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында комиссияның ажилчын бөлүктеринин составы

«Кадыкшыл» мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандыра талазы-биле ажилчын бөлүк
А.Ш.Бодур-Ооржак — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы, удуртукчузу;
А.А.Васильева — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдер талазы-биле эргелелдин килдис начальниги, секретары;
М.К.Нурзат — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы;
Т.М.Н.Ондар — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы;
Л.М.Ооржак — хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелинин удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);
М.Д.Оюн — Таңды кожуунун төп кожуун эмнелгезинин кол эмчизи (чөпшээрешкени-биле);
Т.И.Первухина — медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Тывада республика фондузунун күүседикчи директору (чөпшээрешкени-биле);
А.А.Салчак — Каа-Хем кожуун чагырганының даргазы (чөпшээрешкени-биле);
В.Б.Сарыглар — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы;
А.В.Сухов — Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының эргелекчизи (чөпшээрешкени-биле);
А.А.Шимит — кадык камгалал болгаш социал хөгжүлде адырында хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле девискээр органының удуртукчузу.

ажылчын бөлүк
М.Д.Монгуш — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы, удуртукчузу;
В.С.Куулар — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандыра талазы-биле эргелелдин килдис начальниги, секретары;
Ч.А.Бады — Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлде сайыдының бирги оралакчызы;
Б.Д.Байыр-оол — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика,саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдези эргелелдин килдис начальниги;
У.Т.Даваа — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;
В.С.Долмажап — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдези килдистин начальниги;
О.В.Кенден — Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле агентилелдин директору;
А.Л.Лопсан — «Тыва Республиканың Ипотекалыг чуртталга чээлизиниң талазы-биле агентилел»МУБ-туң директору;
Р.Б.Монгуш — Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү харылзаалар яамызының килдис начальниги;
С.К.Ондар — Кызыл кожуунун чагырга даргазы (чөпшээрешкени-биле);
Л.В.Трусова — Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлде сайыдының оралакчызы;
О.С.Саая — Кызыл хоорайның мэринин оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);
М.К.Хертек — Тыва Республиканың Капитал тудуг эргелелинин начальниги;

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандыра талазы-биле ажилчын бөлүк
А.С.Ооржак — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы, удуртукчузу;
Е.Ч.Салчак — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдер талазы-биле эргелелинин начальнигинин оралакчызы, секретары;
Л.Л.Волгина — Кызыл хоорайның мэриниң социал политика талазы-биле оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);
М.К.Нурзат — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы;
Л.Ш.Ондар — Тыва Республиканың эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының сайыды;
У.С.Ондар — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы;
В.О.Ооржак — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының бирги оралакчызы;
Н.К.Ховалыг — Тыва Республиканың Чазааның чанында кадрларны белеткээр болгаш мергежилин бедидер Тываның күрүне институтунун ректору (чөпшээрешкени-биле);
Ю.К.Хурума — Тыва Республиканың Эге профессионал өөредилге талазы-биле агентилелдин директору.
«Россияның хамаатыларынга-таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандыра талазы-биле

«Агроулетпүр комплекзин хөгжүдер» мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандыра талазы-биле ажилчын бөлүк
М.Ч.Сат — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем сайыдының бирги оралакчызы, удуртукчузу;
А.Б.Талтаев — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдер талазы-биле эргелелдин килдис начальниги;
В.Н.Гончаров — Би-Хем кожуунун чагырга даргазы (чөпшээрешкени-биле);
У.Т.Даваа-Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;
В.М.Девяткина — Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызының кол специализи;
М.Б.Донгак — Сүт-Хөл кожуунун чагырга даргазы (чөпшээрешкени-биле);
С.Д.Донгак — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдер талазы-биле эргелелинин начальниги;
С.Д.Монгуш — Кызыл кожуунун көдээ ажил-агый эргелелинин начальниги (чөпшээрешкени-биле);
Ч.Ш.Чыдым — «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада регионалдыг салбырының чээли болгаш инвестиция килдизинин начальниги (чөпшээрешкени-биле);
Р.Б.Чысыма — РЭАКАЭ-ниң Сибирь салбырының Тывада көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институтунун директору.

Тыва Республикага черниң категориязын болгаш хевирлеринин ажил-чорудулгага ажыглаар хевирлеринге чер участоктарының кадастрлыг өртээниң көргүзүглеринин деңзигүүрүнүн адаккы болгаш ортумак хемчээлин бадылаар дугайында

2007 чылдың март 12 № 352 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чер кодекзинге дүүштүр, черниң кадастрлыг күрүне өртээн чорударының Чуруму, Россия Федерациязының Чазааның 2000 чылдың

апрель 8-те №316 «Черниң кадастрлыг күрүне өртээн чорударының чурумун бадылаар дугайында» бадылаан доктаалы (Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың апрель 11-де №206 «Черниң кадастрлыг күрүне өртээн сайзыраңгайжыдары-биле холбаштыр Россия Федерациязының Чазааның чамдык актыларынга өскерилгелер кириер дугайында» доктаалын редакторлааны-биле), катап тургустунган чер участоктарының кадастрлыг өртээн тодарадырын хандыраар сорулгалыг болгаш херек кырында турар чер участоктарына черниң категориязы өскерилген таварылгада, Россияның Экономиктиг хөгжүлде яамызының 2006 чылдың август 12-де №222 «Катап тургустунган чер участоктарының кадастрлыг өртээн тодарадыр болгаш херек кырында турар чер участоктарында черниң категориязы өскерилген таварылгада, ажыглаарының хевиринге чөпшээрээн азы чер участогунун шөлүн тодарадыр талазы-биле методиктиг айтышкыннарны

бадылаар дугайында» бадылаан дужаалында методиктиг айтышкыннарга дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:
1. Тыва Республикага черниң категориязын болгаш хевирлеринин ажил-чорудулгазынга ажыглаар чер участоктарының кадастрлыг өртээниң көргүзүглеринин деңзигүүрүнүн адаккы болгаш ортумак хемчээлин бадылаар (капсырылга коштунган).
2. Үлетпүрге черниң кадастрлыг өртээн чорудуп турда, ол ажилды чорудуп турар орган Тыва Республиканың Чазаанче кадастрлыг өртеткин көргүзүглеринин деңзигүүрүн бадыраар аргазының дугайында дилегни кирип болур эргелиг.
3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.
4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика,саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезинин эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 12 №352 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикага черниң категориязын болгаш хевирлеринин ажил-чорудулгага ажыглаар чер участоктарының кадастрлыг өртээниң көргүзүглеринин деңзигүүрүнүн адаккы болгаш ортумак хемчээли

Көдээ ажил-агый угланышкынның черлер

(дөрбелчин метрде рубль).

Table with columns: №, Муниципалдыг районнарның ады (хоорай округу), Көдээ ажил-агый угланышкынның черлерниң кадастрлыг өртээниң көргүзүглеринин хемчээли, Бөлүүнүн дугаары (1-ги бөлүк, 2-ги бөлүк, 3-кү бөлүк, 4-кү бөлүк, 5-ки бөлүк, 6-гы бөлүк), Ниитизи-биле (бөлүкке хувааваан)

Үлетпүр болгаш өске-даа тускай угланышкынның черлер

(дөрбелчин метрде рубль).

Table with columns: №, Муниципалдыг районнарның ады (хоорай округу), Көдээ ажил-агый угланышкынның черлерниң кадастрлыг өртээниң көргүзүглеринин хемчээли, Бөлүүнүн дугаары (1-ги бөлүк, 2-ги бөлүк, 3-кү бөлүк, 4-кү бөлүк, 5-ки бөлүк, 6-гы бөлүк)

Онза камгалалдыг девискээрлерниң болгаш объектилерниң черлери

(дөрбелчин метрде рубль)

№	Муниципалдыг районнарның ады (хоорай округу)	Онза камгалалдыг девискээрлерниң болгаш объектилерниң черниң кадастрлыг өртээниң деңзигүүрүнүн ортумак хемчээли	
		1-ги бөлүк	2-ги бөлүк
1.	Бай-Тайга	1,08	-
2.	Барыын-Хемчик	1,47	-
3.	Чөөн-Хемчик	1,47	-
4.	Каа-Хем	1,58	40,03
5.	Кызыл	1,00	2,96
6.	Мөңгүн-Тайга	0,19	-
7.	Өвүр	0,46	-
8.	Бии-Хем	1,47	-
9.	Сүт-Хөл	0,63	-
10.	Танды	0,73	245,43
11.	Тожу	0,79	-
12.	Тес-Хем	0,81	-
13.	Улуг-Хем	1,08	-
14.	Чаа-Хөл	0,80	-
15.	Чеди-Хөл	1,0,8	-
16.	Эрзин	0,39	-
17.	Тере-Хөл	2,40	-
	Тыва Республикага	1,00	86,09

Суг фондузунун черлери

(дөрбелчин метрде рубль).

№	Муниципалдыг районнарның ады (хоорай округу)	Бөлүүнүн дугаары					
		1-ги бөлүк	2-ги бөлүк	3-кү бөлүк	4-кү бөлүк	5-ки бөлүк	6-гы бөлүк
1.	Каа-Хем	-	0,24	-	-	-	-
2.	Бии-Хем	-	-	0,25	-	-	-
	Тыва Республикага	-	0,24	0,25	-	-	-

Садчыларның, огородчуларның болгаш дача каттыжышкынарның черлери

(дөрбелчин метрде рубль).

№	Муниципалдыг районнарның ады (хоорай округу)	Составында черниң кадастрлыг өртээниң көргүзүглериниң деңзигүүрүнүн ортумак хемчээли		
		Садчы каттыжышкынар	Огородчу каттыжышкынар	Дача каттыжышкынар
1.	Кызыл	9,01	-	-
2.	Бии-Хем	13,95	-	-
	Тыва Республикага	10,93	-	-

Тыва Республиканың девискээринге 2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир үеде дошка кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хемчеглерни чорударының дугайында

2007 чылдың февраль 28 № 66-р Кызыл хоорай

Часкы үеде Тыва Республиканың девискээринде суг объектилериниң дожунга кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар сорулга-биле, 1994 чылдың декабрь 21 № 68 «Техногенниг байдалдыг болгаш бойдустун онзагай байдалдарындан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар дугайында» Федералдыг хоойлунун 11-ги чүүлүнге дүүштүр:

1. 2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир Тыва Республиканың девискээринге, дошка кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле комплекстиг хемчеглерни эрттирер;

2. 2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир дошка кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хемчеглерни бадылаар.

3. Тыва Республиканың девискээринге Хамааты камгалалын, чонну болгаш девискээрлерни берге байдалдардан, өрт айылындан девискээрлерни камгалаарын хандыраар талазы-биле агентилел;

- массалыг информация чепсектеринге суг объектилериниң дожунун талазы-биле айыыл чок байдалдыг сагындырып турар профилактиктиг материалдарны чырыдар болгаш көргүзерин организаастаар;

- 2007 чылдың март 1-ге чедир Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларның чагыргалары-биле кады хемнерге болгаш суг хөөлбектеринге доштуң дүрген эрип турар үезинде онзагай болушкуннарны болдурбас болгаш чайладыр сорулга-биле республиканың онзагай байдалының адаанда турар девискээр системаларының белеткелин тургузар.

4. 2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир үеде хем кежеринге кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле

комплекстиг хемчеглерни ажилдап кылырын Тожу, Каа-Хем, Кызыл болгаш Улуг-Хем кожууннарның муниципалдыг тургузугларының чагыргаларына сүмелээр.

5. Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, Тыва Республиканың профессионал эге өөредилге талазы-биле агентилел, Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныяктар политиказының яамызы доштуң дүрген эрип турар үезинде суг объектилериниң айыыл чок чоруунун чурумунун дугайында өөреникчилерге өөредилгени эрттирер болгаш өөредилге албан черлеринге профилактиктиг беседаны организаастаар.

6. Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырга органнары, организациялар болгаш өчүнүн хевириниң болгаш ведомствога хамаарылгазы чок бүдүрүлгелер доштуң айыыл чок чоруунун темазынга профилактиктиг беседаны ажилдакчыларга эрттирер.

7. Тыва Республиканың Иштики херектер талазы-биле яамызы, Россия Федерациязының Онзагай байдалдар талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелели (чөпшээрешкени-биле), Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларның чагыргалары 2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир чадаг кижилер кежип турар болгаш дош кыры-биле кежиглерге, балыкчылар чыылган суг хөөлбектеринге болгаш хем кыдыының эриктеринге патрульдуг дежурныйлаашкыны организаастаар.

8. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

9. Бо доктаалды күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының контроль эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир үеде Тыва Республиканың девискээринге дошка кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хемчеглер.

№	Хемчеглер	Күүседириниң хуусаазы	Күүселдези дээш харысалгалыг
1	2	3	4
1.	Өөредилге албан черлериниң удуртукчуларын «Дошка болушкуннарны болдурбазының чурумнарының» талазы-биле методиктиг материалдар-биле хандыраар	2007 чылдың март 5-ке чедир	ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели
2.	Эргежок чугула шиитпирлерни ажилдап кылыр болгаш алыр талазы-биле; -суг хөөлбектериниң айыылдыг черлеринге сагындырып турар болгаш хорууглуг информация демдектерин тургузар; -дыштанылга үезинде дошка уругларның айыыл чок чоруун хандыраар	2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир	Муниципалдыг өөредилгениң удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле), ТР-ниң Орук агентилели Муниципалдыг өөредилгениң удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле), өөредилге черлериниң удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле) ТР-ниң Өөредилге яамызы Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле РФ-тиң ОБЯ-ның ТР-де кол эргелели (чөпшээрешкени-биле), ТР-ниң ИХЯ-зы (чөпшээрешкени-биле) Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле), ТР-ниң Орук агентилели Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле) ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели
	-дош кыры-биле кежериниң болгаш чадаг кижилерниң дош кыры-биле кежер черлерин ажаап-тудар талазы-биле чогуур негелдеге дүүштүр дериг-херекселдерни тургузар -хемнерниң болгаш хөлдөрдүн дожунун кырынга балыкчыларның массалыг чыгылып турар черлерин учетка алыр -балыкчыларның чыгылып турар черлеринге, кижилерниң болгаш автотранспорттун дош кыры-биле кежип турар черлеринге түр хайгаарал постуларын организаастаар Чурттакчылыг суурларның чоогунда суг хөөлбектериниң дожунга контрольду күштелдирер болгаш орта чагырганың ажилдакчыларының, иштики херектерниң база эки тураның иделкейлиг кижилерин хаара тудуп дежурныйлаашкыны организаастаар. -дошка болушкун болганда азы онза байдал тургустунуп келгенде камгалал тургузугларына, иштики херектер органнарына болгаш медицина ажилдакчыларына дыгнадыр -дошка болушкун болганда азы онзагай байдалды чайладыр таварылгада кывар-чаар материалдарның дээп болбас курлавырын тургузар		Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле) Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле) Чурттакчылыг суурларның чагыргаларының удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле) Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле) Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле)
3.	Дошка аас-кежик чок таварылганы болдурбазының болгаш айыыл чок чоруктун хемчеглериниң талазы-биле чурттакчы чоннун ортузунга тайылбыр ажылын организаастаар болгаш чорудар	2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир	Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле), РФ-тиң ОБЯ-ның ТР-де кол эргелели, ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел
4.	Дошка айыыл чок чоруктун, камгаларының аргазы болгаш баштайгы эмчи дузазын чедирериниң чурумунун талазы-биле профилактиктиг лекция болгаш беседаларны школаларга болгаш өске-даа өөредилге албан черлеринге эрттирер	2007 чылдың март 1-ден апрель 15-ке чедир	ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлери, аныяктар яамызы
5.	Дош кежиглериниң техниктиг шинчилелин чорудар	хүн бүрүде	Муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары, РФ-тиң ОБЯ-ның ТР талазы-биле кол эргелели
6.	Кышкы байдалда суг халавынга таварышкан кижилерни дилеп-тывар болгаш камгалаар талазы-биле ажилдар күүседиринге дилеп-тывар бөлүктөрдүн болгаш дүрген хөдөлир бөлүктөрдүн беленин хандыраар	Доктаамал	Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызы, РФ-тиң ОБЯ-ның девискээрниң дилеп-тывар отряды
7.	Кышкы байдалда суг халавынга таварышкан кижилерге үезинде дуза чедирер талазы-биле сонургалдыг яамыларның болгаш ведомстволарның профессионал камгалал тургузуглары-биле кады хөдөлириниң планын тургузар	2007 чылдың март 10-га чедир	ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели, РФ-тиң ОБЯ-ның девискээр дилеп-тывар отряды (чөпшээрешкени-биле), муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары (чөпшээрешкени-биле), ТР талазы-биле ИХЯ-зы, РФ-тиң ОБЯ-ның ТР талазы-биле кол эргелели (чөпшээрешкени-биле)

**«Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында»
Федералдыг хоойлуга дүүштүр, албан социал камгаладылгага
кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын
боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң
ажаалдазының талазы-биле ай санында пособиени төлөп
бээрин хандыра дугайында**

2007 чылдың март 5 №329 Кызыл хоорай

1999 чылдың октябрь 6-да №184 «Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының күүседикчи органнарының болгаш хоойлужудулга (төлээлекчи) организацияларының нити принциптеринин дугайында», 1995 чылдың май 19-та №81 «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында» федералдыг хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың декабрь 30-де №865 «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиени тыпсыры болгаш төлөп бээринин дугайында Чурумну бадылаар дугайында» база 2006 чылдың декабрь 30-де №866 «Албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге ажаалдазы дээш ай санында төлөп бээр пособиениң чарыгдалын хандыра саң-хөө чурумунуң дугайында» доктаалдарына дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг хамаатыларга ажаалдазы дээш ай санында төлөп бергени боттандырып чорудуп турарының дугайында Тыва Республиканың күш-ажыл, социал политика сайыды А.Т.Конгарның информациясында медээлерни хүлээп алыр.

2. Албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш төлөп бергени Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы, «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры-Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелелин салбырларын таварыштыр боттандырып чорудар.

3. Күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр, албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсыры хандыра дугайында Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы биле муниципалдыг районнарың болгаш хоорай округтарының аразына керээниң коштунган чижек хевирин бадылаар.

4. Албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсырының дугайында Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы биле «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры — Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелелин аразында керээниң коштунган чижек хевирин бадылаар.

5. Тыва Республиканың Күш-ажыл бол-

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының орадакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

**Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 5
№329 доктаалы-биле бадылаан
Керээниң чижек формази**

«Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп турар пособиени төлээрин хандыра дугайында Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының чарыгдаларының болгаш хоорай округтарының аразында керээниң чижек формази

Кызыл хоорай «_____» _____ 2007 чыл

1. Нити чүүл

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы, моон соңгаар «ТР-ниң Күш-ажыл» дээр, сайт Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарның адына, Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың январь 12-де №50 доктаалы-биле бадылаан, күштүг болуп турар Чурумга үндезилээш, бир талазында, болгаш—

(ТР-ниң муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш хоорай округтарының ады)

моон соңгаар тус чер бот-башкарылга органы—
(Эрге-дужаалдыг кижинин А.Ф.А. болгаш ооң эрге-дужаалы)
күштүг болуп турар үндезинге—

(Эрге-дужаалдыг кижинин хөделир үндезини документилеринин ады, реквизииттери) өске талазында, моон соңгаар «Талалар» адаанда турар амгы Керээни чарган;

2. Керээниң чүүлү

«Уругларлыг хамаатыларга күрүне

гаш социал политика яамызы;

күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр, албан камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсыры болгаш акша-хөреңгизин шилчидер дугайында «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры — Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелели-биле керээни чарар;

күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр, албан камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсыры болгаш акша-хөреңгизин шилчидер дугайында «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры — Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелелин аңгы структуралыг кезектери-почтамнар ай санында чорудар.

6. Күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр, албан камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсыры болгаш акша-хөреңгизин шилчидер дугайында «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры — Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелелин аңгы структуралыг кезектери-почтамнар ай санында чорудар.

7. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың февраль 2-де №181 «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсыры болгаш акша-хөреңгизин шилчидер дугайында Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының чарыгдаларының удуртукчуларына сүмээлээр.

8. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

9. Бо доктаалдың контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының социал хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

рациязының Чазааның 2006 чылдың декабрь 30-де №866 «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилеринин уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиениң чарыгдалын хандыра акшаландырышының чурумунуң дугайында» доктаалы болгаш Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың декабрь 30-де №865 доктаалы-биле бадылаан, уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиени тыпсыры болгаш төлээринин дугайында Чурумга дүүштүр, албан социал камгаладылгага кирбейн турар, херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилеринин уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени чарыгдалын акшаландыраарын ТР-ниң Күш-ажыл яамызы боттандырып чорудар.

Албан социал камгаладылгага кирбейн турар, херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар кижилерге пособие тыпсырын тус черниң бот-башкарылга органнары хандыра.

Албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени хемчээлин тургузар;

Бир дугаар уруу дээш ажаалдазының талазы-биле 1500 рубль;

Ийи дугаар болгаш ооң сөөлүндө уруглары дээш ажаалдазының талазы-биле 3000 рубль.

Районнарга болгаш тус черлерге, ажил төлөвиринге район коэффициентин ажиллап турар тургустунган чурумга дүүштүр, ол коэффициентилерге дүүштүр пособиениң хемчээлин тодарадыр.

3. Талаларның эргези болгаш хүлээлгези

3. Күш-ажыл яамызының хүлээлгези;

2007 чылдың февраль _____ № _____ албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар хамаатыларга уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиениң төлөвиринин дугайында «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры-Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика эргелели биле ТР-ниң Күш-ажыл яамызының аразында керээге дүүштүр «Россияның почтазы» ФККБ-ниң салбыры — Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика эргелелин аңгы структуралыг кезектери-почтамнарның агар санынче акша-хөреңгини шилчидерде пособие алыкчыларының Даңзызынга үндезилеп боттандырып чорудар.

Күш-ажыл яамызының эргези;
а) пособие төлөвиринче шилчиткен акша-хөреңги талазы-биле санажылганың шүүштүрүлгезин тус черниң бот-башкарылга органнары-биле квартал санында чорудар;

б) пособие төлээринге үндүрүп берген акша-хөреңгинин чарыгдалының дугайында тус чер бот-башкарылга органнарының отчедун хынаар, а база пособие тыпсырының үндезинин бадыткап турар документилерин болгаш ооң төлөвирин;

в) тус чер бот-башкарылга органнарының пособиени шын тывысканы дээш контролду боттандырып чорудар.

5. Тус чер бот-башкарылга органнарының хүлээлгези;

а) албан социал камгаладылгага кирбейн турар, херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилеринин уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп пособиени тыпсырының талазы-биле бүрүн эрге-хүлээлгелиг органы тодарадыр;

б) Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың декабрь 30-де №865 доктаалында айтылган, пособие тыпсыр дугайында шупту эргежок чугула документилерни билдиришкени-биле хүлээп алыр болгаш билдиришкенин бүрүткээн хүнүндө 10 хонук иштинде пособие тыпсырының болгаш ону төлөп бээринин дугайында шийтирнн хүлээп алыр;

в) бо керээниң №1 капсырылгазына дүүштүр «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр, албан камгаладылгага кирбейн турар, херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг кижилерге уруунуң ажаалдазы дээш ай санында төлөп бээр пособиени чарыгдалын хандыра саң-хөөге чагыгны ТР-ниң Күш-ажыл яамызы квартал санында,

айның бирги хүнүнге чедир, дараазында кварталдын эгезинде кирир;

г) уруунуң ажаалдазының талазы-биле ай санында пособиени алыр эргелиг, албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар кижилерге, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы болгаш почта харылзаазының салбырлары № 2 капсырылгага дүүштүр амгы Керээниң даңзызына кижилерни ай бүрүндө биринчү хүнүндө орай эвес тургузар болгаш кирир.

д) амгы Керээниң №3,4 капсырылгазына дүүштүр, херек кырында пособиени алган, отчетту даңзыда ады кирген болгаш «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиениң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, албан социал камгаладылгага кирбейн турар, херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уруунуң ажаалдазы дээш кижилерге ай санында төлөп бээр пособиениң акша-хөреңгизин ажиллаанының дугайында отчетту квартал санында, айның 5-тиң хүнүнге чедир ТР-ниң Күш-ажыл яамызынче кирир;

е) пособие төлөвиринге үндүрүп берген акша-хөреңгини сорулгалыг ажиллаарын хандыра;

ж) пособие тыпсырының чөптүүн хандыра;

з) бүрүн эргелиг төлээлеттирген органнарың пособие тыпсырының болгаш төлээринин чөптүү дээш контролду боттандырып чорудар болгаш ТР-ниң Күш-ажыл яамызынче кирип турар медээлерин бүзүрелдин хандыра.

6. Тус черниң бот-башкарылга органнарының эргези;

албан социал камгаладылгага кирбейн турар болгаш херек кырында уруунуң ажаалдазын боттандырып чорудуп турар, уругларлыг хамаатыларга уруунуң ажаалдазы дээш ай санында алыр пособиени тыпсыр болгаш төлөп бээринин айтырыгларының талазы-биле чурттакчы чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын чорудар; пособие төлээринге шилчидип берген акша-хөреңгинин талазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл яамызы-биле санажылганың шүүштүрүлгезин чорудар.

4. Түңнел чүүл

7. Бо Керээ талаларның ат салган хүнүндө эгелээш, күштүг болуп кирир болгаш 2007 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг болур, а санажылганың кезээнге-талалар боттарының хүлээлгезин күүседиринге чедир.

8. Амгы Керээ күжүн чидирген таварылгада ТР-ниң Күш-ажыл яамызы болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары санажылганың шүүштүрүлгезинин актызынга атты салыр.

9. Талаларның баш удур дугуржулгазы-биле амгы Керээге өскерилгелерни кирип болур эргелиг азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнгөн чурум езугаар ооң ажил-чорудулгазын соксадып болур.

10. Кандыг-бир таварылгада талаларның юридиктиг статусу, адреси болгаш банк реквизииттери өскерилгенде, өскерилге болган хүнүндө бээр беш ажил хүнүнүн иштинде өске талага ооң дугайында дыңнадыр.

11. Амгы Керээге хамаарыштыр үнүп келген маргылдаалыг айтырыгларны, талалар бот-боттарының аразында чугаалажып тургаш шийтирлеп алыр.

Пособие алыкчыларының дугайында шын эвес медээлерни тус черниң бот-башкарылга органнары кириргени-биле холбаштыр, алыкчыларга шын эвес төлөп берген пособиениң түнүн, тус черниң бот-башкарылга органнары эгидер, а маргылдаалыг айтырыг тургустунуп келген таварылгада суд чуруму-биле шийтирлээр.

12. Амгы Керээниң таарыштырылгазы болдунмайн барганда, талаларның бот-боттарына хамаарылгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле чурумчудар.

13. Амгы Керээни 2 экземплярга тургускан, юридиктиг дең эргелиг, тала бүрүзүнге бир экземпляр турар.

5. Талаларның юридиктиг адреси болгаш турар чери

ТР-ниң Күш-ажыл яамызы: Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы, ИНН 1701038188 КПП 170101001 УФК МФ РФ по РТ л.с 04148001620 р.счет 40201810000000000002 в ГРКЦ НБ РТ Банка России БИК 049304001 Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2 тел. 5-14-95, факс-5-15-18.

Тус чер бот-башкарылга органнары; Ады, юридиктиг адреси, банк реквизииттери.

**Кылган ажил дээш 2001 чылдың девискээр өртектеринге база
2001 чылдың федералдыг өртектеринге дүүштүр тудуг
кылырының смета өртээниң өскерлириниң
Тыва Республикага 2007 чылдың II кварталында
аңгы-аңгы индекстерин бадылаар дугайында
2007 чылдың март 9 № 346 Кызыл хоорай**

Россия Федерациязының Тудуг болгаш чурттаар оран-сава-коммунал комплекзиниң талазы-биле комитетиниң 2002 чылдың апрель 8-те «Тудугга өртек доктаадырының чаа смета-норматив баазазынче шилчири доозар хемчеглер дугайында» № 16 доктаалын күүседир-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры

болза:

1. Кылган ажил дээш 2001 чылдың девискээр өртектеринге база 2001 чылдың федералдыг өртектеринге дүүштүр тудуг кылырының смета өртээниң өскерлириниң Тыва Республикага 2007 чылдың II кварталында аңгы-аңгы индекстерин бадылаар.
2. Бадылаан индекстерни 2007 чылдың

II кварталында кылган тудуг-монтаж ажилдары дээш удур-дедир санажылгаларга ажылгаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин контролдаарын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдээнин эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 9-та № 346 доктаалы-биле бадылаан

**Кылган ажил дээш 2001 чылдың девискээр өртектеринге база
2001 чылдың федералдыг өртектеринге дүүштүр тудуг
кылырының смета өртээниң өскерлириниң Тыва Республикага
2007 чылдың 11 кварталында аңгы-аңгы
ИНДЕКСТЕРИ**

№ №	Ады	2007 чылдың I кварталында дефлятор индексин барымдаалаан АДФ-2001-ге хамаарыштыр Ростудугнуң бадылаан индекстери			2007 чылдың I кварталында дефлятор индексин барымдаалаан АДФ-2001-ге хамаарыштыр Ростудугнуң бадылаан индекстери				
		тудуг-монтаж ажилдарының ниитизи-биле	ооң иштинде:			тудуг-монтаж ажилдарының ниитизи-биле	ооң иштинде:		
			материалдар кол ажыл	телевири машиналар	болгаш механизмнер ажылгааны		материалдар	кол ажыл телевири	машиналар болгаш механизмнер ажылгааны
1.	Ниити адыр индекси	3,39	3,34	3,70	3,15	4,49	4,16	5,92	4,12
2.	Чурттаар оран-сава тудуунуң объектилери (ниитизи-биле)	3,35	3,28	3,70	3,15	4,57	4,28	5,92	4,12
	ооң иштинде:								
	- тууйбудан	3,39	3,34	3,70	3,15	4,49	4,16	5,92	4,12
	- улуг панельдерден	3,16	2,09	3,70	3,15	4,28	4,06	5,92	4,12
	- монолит	3,75	3,91	3,70	3,15	4,85	4,44	5,92	4,12
3.	Өөредилге объектилери	3,66	3,70	3,70	3,15	4,59	4,32	5,92	4,12
4.	Кадык камгалал объектилери	3,69	3,73	3,70	3,15	4,88	4,72	5,92	4,12
5.	Садыг объектилери	3,50	3,47	3,70	3,15	4,42	4,09	5,92	4,12
6.	Культура-амыдырал болгаш администрация-ажыл-агый хереглелиниң объектилери	3,51	3,48	3,70	3,15	4,57	4,23	5,92	4,12
7.	Спорт объектилери	3,53	3,53	3,70	3,15	4,45	4,13	5,92	4,12
8.	Коммунал ажыл-агый объектилери	3,39	3,29	3,70	3,15	4,71	4,32	5,92	4,12
9.	Котельнаялар, даштыкы инженер четкилерин, арыглал дериглерин тудары	3,40	3,31	3,70	3,15	4,71	4,26	5,92	4,12
10.	Көдээ ажыл-агый тудуунуң объектилери	3,33	3,25	3,70	3,15	4,35	4,01	5,92	4,12

**Россия Федерациязының чорудулгазынга хамааржып турар социал деткимчениң хемчеглерин чедирер, хамаатыларның чамдык деңгелдеринге хөй-ниитиниң транспортунуң ачы-дузазынга таарымчалыг деңгелди Тыва Республиканың девискээринге хандыраар дугайында
2007 чылдың март 28 № 400 Кызыл хоорай**

Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың декабрь 25-те № 802 «Россия Федерациязының чорудулгазынга хамааржып турар социал деткимчениң хемчеглерин чедирер, хамаатыларның чамдык деңгелдеринге Россия Федерациязының субъектилериниң девискээрлеринге тааржыр хөй-ниитиниң транспортунуң ачы-дузазынга таарымчалыг деңгелди хандыраар чарыгдалды боттандырып чорударынга, Россия Федерациязының субъектилериниң бюджетинге федералдыг бюджеттен субвенция бээриниң чурумун бадылаар дугайында» доктаалын күүседир-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының чорудулгазынга хамааржып турар социал деткимчениң хемчеглерин чедирер, хамаатыларның чамдык деңгелдеринге Тыва Республиканың девискээринге хөй-ниитиниң транспортунуң ачы-дузазынга таарымчалыг деңгелди хандыраар чарыгдалды боттандырып чорударынга, федералдыг бюджеттен Тыва Республиканың бюджетинче кирер субвенцияны тургузар болгаш төлөп бээр;

Россия Федерациязының чорудулгазынга хамааржып турар социал деткимчениң хемчеглерин чедирер хамаатыларга, халас чорудуунуң орунуга:

транспорт организацияларынга, айыттыг деңгелдиң хамаатыларынга чо-

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

**Сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдээинге административтиг шаптыктаашкынны эдериниң талазы-биле доктаамал ажилдап турар Ведомстволар аразында комиссияның составын бадылаар дугайында
2007 чылдың март 28 № 405 Кызыл хоорай**

Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажил-чорудулгага административтиг шаптыктаашкынны кызыраар болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдээинге таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган Тыва Республиканың күрүне политиказын боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдээинге административтиг шаптык-

руунуң социал билеттерин бээр дээш; транспорт организацияларынга, чингелделиг чорудуун бергенинге карылгазын эгидер болгаш айыттыг деңгелдиң хамаатыларының чорудуунуң талазы-биле чингелделери дээш өрени төлээр.

2. Россия Федерациязының чорудулгазынга хамааржып турар социал деткимчениң хемчеглерин чедирер, чамдык деңгелдиң хамаатыларынга хөй-ниитиниң транспортунуң ачы-дузазынга таарымчалыг деңгелди чарыгдалын хандыраар саң-хөө дугайында Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы муниципалдыг районнарның чыгыргалары болгаш хоорай округтары-биле керээни чарар.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың апрель 22-де № 526 «Тыва Республиканың девискээринге, чамдык деңгелдиң хамаатыларын хөй-ниитиниң транспортунуң (таксиден аңгы) ачы-дузазын таарымчалыг деңгелге хандыраар чурумунуң болгаш байдалының дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаал орта дүүштүр Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алгыжеге чедир күштүг болур.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Доктаалдың күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал хөгжүлдө айтырыгыларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

таашкынны эдер талазы-биле доктаамал ажилдаар Ведомстволар аразында комиссияның составын кирип келгени-биле бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар;

- 2004 чылдың январь 28-те № 78 «Сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдээинге административтиг шаптыктаашкынны эдер талазы-биле доктаамал ажилдаар ведомстволар аразында комиссияның

составын бадылаар дугайында»;

- 2003 чылдың апрель 16-да № 216 «Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың август 21-де № 601 доктаалыга өскерилгелер кирир дугайында «Сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдээинге административтиг шаптыктаашкынны эдер талазы-биле доктаамал ажилдаар Ведомстволар аразында комиссияның дугайында»;

- 2002 чылдың август 21-де № 601 «Сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдө-

Тыва Республиканың Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

Тыва Республиканың 2007 чылдың март 28 № 405 Чазааның доктаалы-биле бадылаан.

Сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдээинге административтиг шаптыктаашкынны эдер талазы-биле доктаамал ажилдаар Ведомстволар аразында комиссияның составы

А.В.Брокерт — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, даргазы;

Л.К.Салчак — Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулга хөгжүлдээиниң сайыды, дарганың оралакчызы;

К.М.Бири-Санаа — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдө эргелелиниң килдис начальниги, харысалгалыг секретары;

А.В.Гаврилов — Тыва Республиканың девискээринде Хамааты камгалалы, чонну болгаш девискээрлерни берге байдалдардан, өрт айылындан девискээрлерни камгалаарын хандыраар талазы-биле агентилелдиң директорунуң оралакчызы;

Э.Д.Даваа-Самбуу — Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы ажил-чорудулганың деткимче фондузунуң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар;

В.А.Двинский — Кызыл кожунуң сайгарлыкчыларның хөй-ниити каттыжышкынының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Ш.В.Кара-оол — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузудулга палатазының депутады (чөпшээрешкени-биле);

А.О.Кенден — Ветеринария болгаш фитосанитарлыг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

В.И.Лавриненко — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм сайыды;

Т.Д.Монгуш — Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг ок-

зинге административтиг шаптыктаашкынны эдер талазы-биле доктаамал ажилдаар Ведомстволар аразында комиссияның дугайында» кезээниң 1,4 пунктуларынга.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдээиниң эргелелинге дагзыр.

ругта бүрүн эргелиг төлээиниң Аппарадының Тыва Республика талазы-биле федералдыг инспектору;

А.А.Назаров — Россияның ОБЯ-ның Кол эргелелиниң Тыва Республика талазы-биле начальнигиниң оралакчызы;

Л.М.Ооржак — Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чорун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанының Тывада девискээр эргелелиниң удуртукчузу, (чөпшээрешкени-биле).

Ю.О.Ооржак — Тыва Республиканың Чазааның Канцеляриязының удуртукчузунуң оралакчызы;

Г.В.Санчай — Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

С.Ч.Сат — Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

Р.М.Соян — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады, өңчү, экономиктиг политика болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулга айтырыгыларының талазы-биле комитеттин даргазы, (чөпшээрешкени-биле);

В.Д.Талтаева — Күрүне статистиказының Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

Ч.Х.Шапошникова — «Тываның стандартизация, метрология болгаш сертификация төвү» Федералдыг күрүне албан чериниң директору (чөпшээрешкени-биле);

Л.Н.Юркина — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң килдизиниң начальнигиниң оралакчызы.

ЫНАКШЫЛ — БЫЖЫГ ЧӨЛЕНГИИЖИ

1973 чылда Хабаровск хоорайның башкы институтун дооскан соонда, Надежда Павловна Львова аны ажилдаары-биле Тывага чорудупкан. Кажан ол Тываның төвү Кызылга кээрге, доурак-доозуну бурулаан, тар кудумчуларлыг бичи хоорайжыгаш болган. Ынчанмай канчаар, чөөн чүктүн эң улуг хоорайы-биле деңээр аргажок болду ыйнаан.

Ол үелерде Тыва деп бичи чурттуң дугайы өске чурттарга шоолуг-ла билдинмес турган үе. А бо хүннерде бистиң Тыва делегейде хей чурттарның кичээнгейинде. Кайгамчык сонургаачал, узун дурт-сынныг, ак-көк карактарлыг чараш орус уруг тоолчургу Тыва чуртун, оон чонун чоорту сонургай берген. Башкы уругнуң ажилдап эгелзэн чери Хемчик хемниң кыдыында турар Суг-Аксы суур ол.

Арга-арыгны, хову-шөлдерни алдын күстүн чараш чайыналчак сарыг өңү шыва ап, Хемчик унунуң чыжыргана, долааналары, чодураазы аныяк башкыны кайгадыпкан.

— Тыва чараш-ла чер-дир — деп, башкы бир хүн клазы-биле Хемчик арыныче экскурсиялааш, кайгап чугаалаан. Ол хүн уруглар-даа башкызынга чыжыргананы, эм кат-ыт-кадын база чыып берип чорааннар.

Кончук сериин күскү бойду-тун ак-көк дээринде бичи-даа булут чок, аяк хүн, чүгле суур уундан чылыг чурттарже ужул чоруур дээр динтичипкен дуруаларның шууштур ушкан барааны уругларның кыры-биле Хемчик хемни кежир байырлашкан чүве дег

дааш-шимзэнниг ужул эрткен. Надежда Павловна куштарже көргөш, «эх, чараш-ла-дыр» дээш, оларның соонче элзэн үр чараш-сынып көрүп турган.

Клазының оолдарының аразында улуг карактарлыг, ак шырайлыг, хүрөч баштыг Вася башкызының чанынга бо-ла халып кээр турган...

Надежда Павловна келир үедеги салым-чолун, амыдырал-чуртталгазының алдынын бо Суг-Аксы суурдан тып аар мен деп бо-даваан-даа. Аныяк орус уругнуң салым-чолу, оон бүзүрелдиг чөлөнгижи, чүрээниң оду Суг-Аксы суурдан бөдүүн тыва оол — Василий Дамбий-оолович болган. Башкы чыл хире ажилдааш, Василий-биле Хабаровскиже чорупканнар. Оолду ада-иезинге аппарып таныштырарга, уругнуң ада-иези кайгай бергеш, канчап чурттаар силер, амыдырал оюнчук звес-ле болгай, дээр.

— Аас-кежиң чайлаш чок келир, аңаа бүзүрээр бис — деп, Надя харылаан. Оон бээр бо хүннерге чедир 31 чыл эрткен. Олар бергелерни эрткеш, аныяндан тура бот-боттарынга бүзүрөжир, хүндүлежир өг-бүлө бооп келгеннер. Өг-бүлө үш мөге, шыырак оолдарлыг. Оларының улуу Владимир Васильевич — Кызылдың ЧЭТ-те инженер, өг-бүлелиг, бир бичи оолдуг. Ийи бичи оолдары Санкт-Петербуртта өөренип турарлар. Евгений Поляр академиясында, эң бичизи Павел — күрүнениң кино, телевидение университетинде.

Надежда Павловна оолдарының адазы Василийге ынакшыты-биле бүзүрөп, ынакшып, хүндүлөп

келгеним шын болганынга эң улуг аксым-кежиң деп санаар мен — деп чоргаарал-биле чугаалаар.

— Шын але, Вася? — дээш көөрге, оозу ыт чок хүлүмзүрдү.

Мен бодум хуумда бо өг-бүлени магадап, мактап ханмас-тыр мен. Чүге дээрге кайызы-даа чуруур, бижир шевер холдуг.

Суг-Аксыга бир дугаар келгенинден бээр бо хүннерге чедир ол башкыны эки билер мен. Ол амгы үеде Надежда Павловна Шагаан-Арыгның № 1 школада математика башкызы. Оон аңгыда чуруур, парлаар болгаш көргүзүг материалдарын, темалыг класс шактарынга херек чүлдери боду кылыр, ылаңгыя Шагаа байырлалын кончук үнелеп эрттирер. Тыва чөмөр аймаанга аажок ынак. Соктаан тараа, тыва далган, боорзакты доктаамал садып чиир.

Башкының бажыңыга чоокта чаа чеде бердим. Улуг, хей өрээлдерлиг коттедж бажыңыг болду. Кухняже эртип келдим. Шай, суксунун кудуп, котлета, блиныларын болгаш өске-даа чөмөрүн делгеп салды. Ол аразында чөмөрүн өрээлди музейгилештир дээрзин кайгадым. Аргар кошкар, черлик өшкү баштары, тарбаганны, эликтин дээш, чок-ла чүве чок болду. Даараан чечектер, угулзаларны өңүгү удазыннар-биле даарааш, хоолгагылааш, аскылап каан. Василий юрист эртемниг, хостуг үезинде аңаар, балыктаарынга ынак. Ол туткан балыктарын үргүлчү боду дузап алыр.

Башкы мени шайлаткаш, өрээлдеринге чалап, ном саңында

номнары, суй белектери-биле таныштырды. Кажан ол бүгүнү көрүп тура, Надежда Павловнаның Тывага ынакшылы, сонургалы улам улгаткан-дыр деп чүвеге бүзүрелим күштелди. Чүге дээрге ол делгелгеде суй белектер чүгле Тыва дугайында болду. Бистер тывалар безин ол чүлдери ынчаар сонургап чоруурувус ховар ыш-каш-тыр. А ол делгелгеде чүнү чок дээр! Шөверлерниң чоннар-даштан сиңилбип кылган чеди чүзүн мал-маганы, угулзалап парлап каастаан чоннуң чечен мерген сөстери, ол бичи хөмчээлдиг номчугаштарны чөжени-даа көрдүм. Башкының төрөлдериңе, таныш-көрүш эш-өөрүңге белекке сөңнеп чоруур. Оон угулзалыг тыва кадыг идик суй белекчигешче көргүскеш: «Бо угулзалыг идиктиң чараш деп чүвезин көрүңер, мен мындыг идиктерни төрөл-дөргүлүмге белекке бээримге, чарашсынып мага ханмадылар» диди.

Н. Львова алдын холдуг ие, аргыттынып, дааранып турда мастер. Башкы база катап өөнүң ээзин мактай аарак чугаалап эгеледи:

— Василий оожум, топтуг-томаанның, хей хоозун сөстөр-даа чулчурп турбас, бажыңны ол улам аян кирип, мени эргим часыдышыкыны-биле ээ көрүп чоруур. Мээң дүрген, шийтирлиг чанымга пат өөренген. Василийге шупту ажил чик-тир ийин — дээш, немей-дир. — Василий кончук угаанның, ол езулуг тываларның бирээзи-дир, чүге дээрге ындыг тывалар ховар — дээш, ховар эртинезинче көрдү.

— Кандыг кижил ол «езулуг

тыва»?

— Сактып көрээлиңер, душканна бажыңнарже кирерге, кижиге чоок сеткилди улус ховар. Бо Вася дээрге, кижилерни өөрүшкү, хүлүмзүрүг-биле уткуп алыр. А тыва улустун чаңылдарын хөйну чугаалаар. Херек кырында мээң Васяам дег кижилер эвээш. Чон аразында ак сеткилдиг, ажык, шынчы кижилер эвээш. Василий шак ындыг онза улустун саңында. Бистиң сеткил-сагыжывыс чүгле ынакшыл-биле долган. Ол кижилерге дузалажыксаар, кымга кандыг дуза херегил, ол аңаа албан чеде бээр. Амыдыралда эң үнелиг чүүл — ынакшыл. Ол чокта чурттаары берге. Бистиң өг-бүлевис ынакшыл-биле долдунган, аңаа чалгыннангаш, сагыш-сеткиливис ам-даа аныяксыг, чуртталгага сонургалывыс кызыгаар чок — деп чугаалай-дыр. Бажыңны долгандыр кат-чимистиг сад, ногааны хөйну-ле тараан, магалыг-ла-дыр деп көрүп турдум.

Тывага башкының ынакшылы кызыгаар чок. Ам удавас Азаска дыштаныр деп турар болду. Оларның өг-бүлези — оларның делегейи. Ада-иезиниң эки чаңылдарын оолдары уламчылаар болгаш улам сайзырадыр. Бо өг-бүлө дег чараш, амыдыралчы, найыралдыг өг-бүлелер ховар. Чараш езу-чаңылдарлыг өг-бүлеге, оон кайгамчыктыг оор талантылыг кижилеринге аас-кежиңки, кадыкшылы, узун назылыг чурттаарын күзеп кааш, байырлаштым.

Анзатмаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

«Шын» солунга хөй чылдарда ажилдаан, республиканың сураглыг журналистериниң бирээзи, чогаалчы, сурагжаан чүгүрүк Эзир-Карага тураскаал тургузарынга, «Эзир-Кара» байырлалды үндөзилээринге, «Эзир-Кара» ырының болгаш «Эзир-Кара» танцының тыптырынга, черле Эзир-Караның ээзиниң болгаш Эзир-Караның бодунуң төөгүзүн көптарып, чонга непередириңге эгелекчи болуп, улуг күжүң үндүрген Кара-Күске Күнзекевич Чоодуга дужун, каш айтырыг салыр аргалыг болдум.

— Кара-Күске Күнзекевич, Эзир-Карага хамаарыштыр шүлүктөр, номнарда бижээн-дир силер, оларга ам чүү немешкенил?

— «Эзир-Кара» деп ши. Төп театрывыстың кол режиссеру Алексей Ооржак эңир чылын мени кел деп алгаш, ши бижи деп, мени мөгүдеткен чүве. «Доп-дораан херек, ам тургузуп эгелзэи» диди. Черле шыдавазымны билиндим. Оон езулуг драматургтарга чагыг кириерин дугуруштувус. Шилип алганывыс — Эдуард Мижит. Бо үени алыр болза, тыва драматургияда оон кайы чадада турарын бодуңар-ла билер силер. Эдуард Байырович чагыгдилээмни хүлээп алырда, чаңгысла негелде салды — шииниң сөзүн бичи-даа өскертпезимни болгаш этпезимни. Чөпшээрештим, аксы-сөзүм бердим. Ол шииниң сөзү ам белең, ону сценага боттандыраарын театрың чогадыкчы чөвүлели шийтирлээр.

— Үстүнде адаттыңан 5 чүүл «Эзир-Карага» ам немээр чүүлүңер чок ыйнаан, Кара-Күске Күнзекевич?

— Аныяк артизивиис Аян Мандан-Хорлуу «Эзир-Кара» деп балет тургузуп турар. Ол амдызында Европада чоруп турар, программазының кол эвээ — «Эзир-Кара» деп танцы «Эзир-Кара» деп ыры. Чазын-на чораан, ам сентябрьда чедип келир.

— Силерниң бо «Эзир-караларыңар» делегейни дескинген, Тывада дыргын чүве-дир аа?

— Европаның чону 3 катап, Японияны 2 катап көргөн. РФ-тиң болгаш ТР-ниң Улустун артизи Надежда Куулар эрткен кыжын Америка чурттарының чонунга көргүстү. Төп телевидениеден эгелзеш, хамаарышпас күрүңелерниң демнежилгези чурттарга, Москва, Новосибирск болгаш өске-даа хоорайларга каш-каш катап көргүскенин санаары берге. А Тывада садик уруглары безин ону күсеткен тургулаар-дыр. Байырлал-даа, көрүлдө-мөөрей-даа ол ыры чокта эртпейн турар. Ылаңгыя аът чарыжы, Наадым, өске-даа байырлалдар аан. Артист Сат Дамба-Доржу аялгалаан ол ырыны ырлаваан кижини тывары берге.

— А «Эзир-Кара» байырлалыңар каш катап болду?

— Баштайгызы 1993 чылда Ак-Эрик суурга «контр» аът Эзир-Карага болгаш ол черден репрессиялаткан 23 кижиге тураскаал ажыдышыкынында болган. Бо чылын 15 катап болуру бо. Ол хире үе дургузунда аныяк-өскенин чагай чаңылдарга кижизидериниң, аът-малга ынак болдуларының, шилиндик мөгелерни болгаш чарыш аъттарын өстүрериниң, амыдыралдыг кадык хевирин

"ЭЗИР-КАРА" ДУГАЙЫНДА

суртаалдаарының быжыг чөпсээ болуп келген байырлал-дыр ийин.

— Ындыг суртаал номнарыңарда база бар болгай.

— Ийе, номнарда-даа, солуннарда-даа чырыптыгылаан чүве. Ылаңгыя чаа үңген «тыва кижиге аътка ынак» деп номда чоннуң аът дугайында эртеми-даа, аътка хамаарышкан хөй тывызыктар, улегер домактар, кожамыктар-даа, 1000 километрге тыва аъттың шыдамын шылгаарының 1951 чылда кылган шенелдизи болгаш өске-даа солун, өөредиглиг, ажыктыг чүүлдер бар.

— «Эзир-Кара» дээрге, ол аъттың черле төрүмелинден шолазы ол ыйнаан?

— Чок, ол анаа-ла кара аът турган. 1935 чылдың Наадымында эртип келирге безин ындыг ат чок, ол үеде эрткен аът бүрүзүңге ат-шол тывыспайн турган. А Эзир-Кара чарыш аъттарының мурнунга 100 метр ырак келир боорга, 1936 чылда аңаа ТАР Чазаа Эзир-Кара, 1937 чылда Хүлүк-Кара, 1938 чылда Ужар-Хеме — Самолет деп шолаларны улаштыр-улаштыр тывыс-кылаан. Ону ол чылдарның солуннарынга (17.07.1936 «АревЭ шыны», 14.07.1938 «Хостуг арат», 19.07.1938 «Вперед») чарлап, бүгү чонга дыңнаткан.

А 1939 чылда аңаа кандыг шол тывысыр турганы ТАР Чазааның Наадым комиссиязы баш бурунгаар дугуржуп алган дижир. Ынчалза-даа 10 хонук бурунгаар аъттың ээзи Соян Сандамааны политиктиг репрессия умундан боолап ялалаан боорга, үш дакпыр шолалыг ол чүгүрүк аътты

чарышка кириштирерин хоруп каан. Аътка чүдүүр тываларның, өске-даа чоннарның төөгүде көрбээни бо дерзин үүлгедигниң канчаар болганын Аъттыг шеригниң аът сургуулунун удуртукчузу, чарышка киржир шериг аъттарны стадиның, дааранып турда старшина Баян-Таладан Куулар Орустун 1988 чылдың декабрь 24-те үңген «Тываның аныяктарында» бижээни мындыг: «Эзир-Караны чарыштырары амгы политикага таарышпас, ону «контр» Соян Сандамааның ады дээрзин чон билер, чаа-ла боолаттырып ялалаткан ол кижиниң адын чарышка кириштирбээр» деп АРШ-тын штаб начальниги, полковник Сувак айтышкын берген. Ону дыңнаан чон шимээрпеп, ол айтышкынга удурланы бээрге, полковник үзе кирген: «Кым репрессияладысал тур?». Адыгуузу малдың чарышка киржир эргези ынчаар казыптыган.

— Аът дугайында черле сонургалдыг болгай силер, Эзир-Караның эргези казыттынып, политиктиг репрессияга таварышканының соонда, кымның ады эртип келген ирги, аа?

— Адыгуузу малдың эргезин казаан ол-ла Наадымда (1939) Танды ады эрткен. Ээзин Дамбыра дээр. Ону ол-ла чылдың июль 12-де үңген «Шын» солундан көрүп болур. Ында аъттың өңүнда, ээзиниң фамилиязын-даа биживээң, шаңналы 100 акша болган. Эзир-Кара чокта чаңгыс катап бажыңга келген ол аътка шолла-даа тывыспаан. Оон бээр эрткен аътка шолла тывыспастан

хире, ону ам ылаптаар мен.

— База бир мындыг чугаа бар, ону улгады берген Соян ирем чугаалап орган чүве. 1939 чылда Эрзин ады эрткен деп чүзүл?

— Чок. Эрзин ады эрткен болза, «Тес-Хем» деп бижир болгай. Ындыг чүве парлалгада чок болду. Солун чүве — ол-ла солунда даңзының сөөлүнде «№84» аъттың ээзи тывылбаан, шаңналы 15 акшаның барааны» деп бижээн. Мунукчузу аңдарлып каарга, ээзи канчап тывылбаан чоор? Шаңнал тывыскаже, солун парлаттыгыже аъттың ээзиниң, оон кожуун-сумузунуң билдинмээни элдеп.

— Силер үргүлчү «Эзир-Кара-ла» турар, оон черле адырылбас, улам-на хаарлыр-дыр силер. Ол силерниң чоок төрелиңерниң ады бе?

— Чок, мээң бодумнуң адымдыр. Оон ыңай чонумнуң. Тодаргайлаарга, мээң угбам Чооду Өшкү-Саарның ады-дыр, чөмөчө Соян Сандамаа ол. Ачам Чооду Күнзек кады төрзэн 8 угбашкының бичези кижиге. Ол 8 өг-бүледен 16 кижиге каттыштыр 81 чыл кара-бажыңга шийтирген, 2-зи боолаттырган, алдарлыг чүгүрүк адыгуузу ады база «контр» диртип, политиктиг репрессияга таварышкан. Ам Эзир-Карага тураскаал, «Эзир-Кара» байырлал, «Эзир-Кара» ыры, «Эзир-Кара» танцы, «Эзир-Кара» ши, «Эзир-Кара» балет, Эзир-Кара дугайында шүлүктөр, ырылар, номнар — оларның аар амыдыралыңа, хуу-салымыңа, човулаңыңа мөгейин-дир ийин.

Сергей ХЕРТЕК.

Бо чылдың июльда Мөңгүн-Тайга кожуунда «Малчын» деп күрүнениң көдээ ажил-агый бүдүрүлгези тургустунганындан бээр 50 чыл оюн демдеглээр. Ооң таван тургузуп турган колхозчуларның дыка хөйү бистиң аравыста чок, а хоочун удуртукчу, төлөптүг ада Саая Кара-оолович Шыдыраа ам сезен ажыг харлыг-даа болза, чонунуң аразында чурттап, чагыг-сөзүн берип чоруур. Бо кайгамчыктыг кижидугайында бичии сактышкыным-биле номчукчуларны таныштырар күзөлдиг мен.

Мен 1962 чылда Бай-Тайганың Бай-Талга ортумак школа дооскан мен, оон төрөөн чуртум Мөңгүн-Тайгаже чанып келдим. Авам, ачам суглар чоокта чаа Бай-Тайганың Сталин аттыг колхозундан чарлып, тускай колхоз болу берген «Малчынга» кадарчылап турганнар. Ол чаа колхозтун тургустунганын эки сактыр мен, малмаганын малчыннарга хуваап, үскен, кажаа-коданнын дарый туткан, сургакчылаан даргалар аалдарга «аът мыяа кевирбес» кээр чүве болгай. Ынчан-на сарлык фермазын дораан тургускан, авам аңаа саанчылап турган, мен школачы тургаш-ла, авамга дузалажып келген мен. Мөңгүн-Тайгага ынчан ортумак школа чогуңдан, Бай-Талга өөренир ужурга таварышканым ол.

Школа доосканым соонда, колхоз даргазы Саая Кара-оолович Шыдыраа дарга мени келдирткен. Дарга-бошкалар-биле чугаалажып чораан эвес, кел дээнде коргуп-сүртөвөс арга чок, дидинмейн пат болган мен. Кабинетинге кирип кээримге, аажок чазык акый болган, мээң канчаар школа доосканымны айтырып, чугаа кадында «уруум», «кызым» дей каап олурар кончуг-ла кижизиг дарга болган. Авамга дузалажып чораан болгаш, саанчы кижиниң ажылының ужу-кыдынын биле бергенимни дыңнааш, саанчылаарын сүмөлээң. Чөпшээржиитим.

Оон ийи хонганда, кезек уругларны Каргы бажының Балыктыг-Аксы деп черге, Сергей Болдаевич Донгактын фермазынга аппарып каан. Мээң-биле кады Хертек Хорул, Иргит Анай, Доскаар Кара-кыс, Тондар Ольга олар чеде бергенер. Сарлык деп малдың каржы-дошкуну кончуг болгай, ону ажаап-карактап чораан улус билер. Улуг кадарчысы Сергей Донгак бир дугаар саап турар сарлыктарны дужап, хүлүп тургаш биске сагдырып турар чүве.

Саанчының ажылы черле берге. Эртениң 5 шакта саап эгелээр. Кежээкизин орай доозар. Хүндүс сарлык одага чорда саган сүттү сепаратор деп машинага болбаазырадып тыртар, бүгү саваны арылап чуур. Сметананы, чалаң сүттү тускай савалаар, ону чогуур шагында келген машинага чүдүрер... Дыштаныр хүн деп чүве билбес.

Бир чыл саанчылап ажилдааным соонда, мени колхозтун кассиринге томуйлаан. Акша-төгөрик-биле холбашкан болгаш ол база тоң берге ажил. Мөңгүн-Тайга ынчан Бай-Тайга кожуунга хамааржып турган болгаш, акшаны Тээлинчиң банкызындан алып турган. Чамдыкта барба долдур акша туткаш, район төвүңге самолет манап каш-даа хонар ужурга таваржып турдум. Үе ынчан эки, кижилер бөдүүн турганындан ажырбайн турган.

Бир хүн база колхоз даргазы келдирткен. Саая Кара-оолович база-ла чазык чаңы-биле мени хүлээп алды.

—Че, уруум, Кара, Бурятияның көдээ ажил-агый институтунда чаа корпус ажыттыңан, сургулдарны хөйүнү хүлээп алып аргалыг апарган дышти. Тывадан хөй кижиде өөренир, бистиң колхозка безин үш олут берген: зоотехник, мал эмчизи, инженер улусту колхозтун стипендиаттары болдуруп, өөредип алып бис. А сен саанчы кижидир сен, зоотехник мергелжилче өөрениңизе кандыгыл? — диди.

Дораан чүү деп харыялаар боор, Саян ажил чораан эвес, арай сүртенчиг-даа. Дарга база ада-иен-биле сүмөлөш дээң.

Ада-иен удурланмааннар. Чүглө авам «Каш чыл өөренир

чүвөл, уруум?» деп айтырган. «Беш» деп харыялаарымга, ынча чыл мени көрбөзүңгө бичии муңгараан. Бодум база оларны кээргеп-даа турзумза, өөренир күзөл күштүг болган.

Шак ынчаар Бурятияның көдээ ажил-агый институтунда беш чыл дургузунда төрөөн колхоз-

ажыл-агыйларның кежигүннеринге кирип, ажилдай бергенер. Мээң ачам Салчак Данчыыр-оолович Чүлдүм Шуйже көжүп аш-каш, «Мурнакчы» колхозтун бухгалтеринге, сүт-бараан фермазының эргелекчизинге ажилдап, а авам Шиижек Мөңгеевна саанчылап турган. Олар ынчаар атурагылыг Хертек Кудурукпай дарга-биле кады ажилдап чорааннар.

А Саая Кара-оолович база «Мурнакчы» колхозтун кежигүнүңгө кирип, Устүү-Хову бригаданың бригадирлей берген. Оон 1954-58 чылдарда Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун агрономия салбырынга өөрөнгөн. Ону дооскан соонда, Шуйга суму даргалап, Бай-Тайганың Сталин аттыг колхозун удуртуп турган. 1962 чылда төрөөн Мөңгүн-Тайгазынче ээп кээп, дыка хөй чыл-

Чон ол ажилче ырлыг-шоорлук кирер. Оон түннелинде колхозчуларның боттарынга та чеже чуртталга бажыңы туттунган, Шерейже чазагылы машина оруун ажылгалга кириген, суурга тууйбу бүдүрүлгезин ол организастан. Баштай малгашты аът-биле бастырып турганын утпас мен. Оон соонда ону тускай суугуларга өрттедир. Шынар талазы-биле кандыг-даа тууйбудан дуваас материал кылдынып турган. Ол шагың тууйбузу-биле туттунган бажыңнар ам-даа турбушаан хевээр, чеже-даа чылды ам-даа шыдаар.

«Мөген-Бүрөн» колхозту даргалап тургаш, ол хөй ажил-үүлени бүдүргөн. Кызыл-Хая суурда ам-даа ажилдап турар автомашина гаражы, школаның ийи интернады, эмнелге участогунун чыдып эмнээр салбыры, чуртталга бажың-

● Кижилер болгаш чылдар ●

УДУГЛААРНЫҢ УДУГ ДЕМД...

дарның дургузунда «Малчын», «Мөген-Бүрөн» колхозтарын даргалап келген, ол 1976 чылда хүндүлүг дыштанылгасынче үнгөн. С.К. Шыдыраа дээрге онзагай удуртукчуларның бирээзи. Оон улугерин өске даргалар эдерер болза кончуг-ла эки ийик, бо назынымда каяа-даа эскерип чоруурумга, кончуг-ла каржы-хажагай, чон-биле ажилдап билбес улуг-биче удуртукчулар чоруур чүведир. А Саая Кара-оолович дээрге бодунуң кол кичээңгейин ажилышчи кижилерге угландыраар, кандыг негелдени кымдан кылып турарын тергиин эки билер, «уруум», «оглум» деп оргаш, башка кирип тайылбырлап бээр, кажанда үн улгатырбас—кайгамчык-ла кижиде. Оң-биле чугаалашкан соонда кижиниң хей-аьды чайгаар-ла көдүрлүп кээр, даандырган ажилды хүндүктөл-биле хүлээп аар. Ол техникумдан өске каяа-даа өөренип чорбаан кижидир, оон «университеттери» М.Горькийниң чугаалааны ышкаш, чон аразыңга эртен, колхоз-совхозтарның сорулгалары, оларның ишчилериниң амыдырал-чуртталгазы аңаа байлак арга-дуржулганы чедирип, ажы-биле чугаалаарга, кандыг-даа университеттен артык билигини аңаа берген. А ол билиглерин, арга-дуржулганы кады ажилдап турары аныяктарга харам чокка дамчыдып келген. Ол дамчыдарда ажилды эки билери-биле, үнгенкирген чонга кичээңгейлиг чоруу-биле улугерни көргүзүп турган.

Ажил-агыйны ак сеткил-биле кылып чораан улуг-даа, биче-даа удуртукчу балалбас исти арттырып каар дээрзи билдингир. Саая Кара-ооловичниң Мөңгүн-Тайгага ындыг «изин» санаар болза, салаа бажы кайын четчир. «Малчын» колхоз турда, ол чаңгыс черчурттугарының ажы-төлүн өөредир-биле 350 олуттуг школаны туттурган, ону ам Мугур-Аксының №1 школаны дээр. Оон эгелекчи чоруу-биле туттунган спорт залын аныяктар ам-даа ажылгап турар, амгы үеде кожуунунуң Культура бажыңы апарган культура одаа база Шыдыраа дарганың кылдырган тудуу, «Хүңчүгеш» уруглар сады...

Бо тудугларны кылыры амыр эвес турган дээрзин чугаалаар апаар. Мөңгүн-Тайга тудуг материалдары ховар черлериниң бирээзи. Эвээш сангыг ыяш өзүп турар. Ону аажок хынамчалыг, дйт бүрүзүн шинчилеп тургаш кезер апаар. Каргы бажыңың Адыр-Буттан ыяшты кезерде Саая Кара-оолович боду организастан, ыяшты кайы хамаанчок кестирбес, кандыгызын алырын-албазын боду көөр турган. Бо чорук оон бойдуска хумагалыын херечилеп турар. Оон соонда кестинген ыяшты аът тергелери-биле суурже сөөртүр.

Саая Кара-оолович даргалап турар шагда «Малчын» колхозка хайныгып турган амыдырал караамга ам-даа көзүлбүшаан. Бажың-балгат, оруктар, көвүрүглер тударыңга ол улуг-биче колхозчуларны эвилелдеп кирир турган.

нары, кудуктар, төлевилел езугаар туткан кажаалар, оларның чанында малчыннар бажыңнары...

Саая Кара-оолович өөнүн ишти Доктаал Аралдиевна-биле ийи оолду, ийи кысты төрээш, өстүргенер. Доктаал Аралдиевна дыка хөй чыл дургузунда дааранылга комбинадынга ажилдап, чонунга төлөптүг бараан бооп чораан, оон каш чыл бурунгаар бистиң аравыстан чарлып чорутканы хомуданчыг. Ынчалза-даа оларның ажы-төлү төлөптүг кижилер бооп ажилдап, уйнуктары кадык-шыырак өзүп, хүндүлүг кырган-ачазының сеткилин өөртүп чоруурлар. Бо хоочунуң мынча хөй чыл дургузунда ак сеткилдиг ажилдап келгенин күрүнө бедии-биле үнелээң. Аңаа «Хүндүлелдиң Демдээ» орденни, Улуг Тиеллениң 30 чылы, 50 чылы, 60 чылы деп медальдарны болгаш өске-даа шаңналдарны аңаа тывысқан. Эң кол шаңнал—оон амгы 87 хар чедир чурттап чорууру дээрге, буяныг удуртукчуның кижилерге кылып келген чаагай херээ, кады ажилдап, чурттап чорууру чонунга чаагай сеткил сеткип чораанындан оон буяны дедир бодунче эглип кээп турары бо деп көөр апаар. Ол ам-даа омак-сергек, чурттап оорары Кызыл-Хая суурга оюн-концерт-даа, хурал-суглаа-даа болурга, чыда калбас, хамыкты мурнай кээр кижилерниң бирээзи.

Бодум хуумда С.К. Шыдырааның деткимчезин езугаар колхозтун стипендиады болуп, дээди эртем чедип алгаш, хүндүктелдиг даргамның холунга зоотехниктеп, кол зоотехниктеп ажилдап чорааш, чоорту кожуунда көдээ ажил-агый эргелеминге кол зоотехниктеп, комсомол райкомунга ийиги секретарь болуп, улусчу контроль комитетинге, ХБАБ килдинин эргелекчизинге ажилдап чордум. Бо дээрге чон-биле ажилдаар черлер болур, ынчангаш үнген-кирген кижилер-биле чугаалажып, айтырылгар шийтирлеп тургаш, Саая Кара-ооловичниң улуг кижини улуг деп хүндүлээр, бичилерни бичии деп үнелээр дээн принциптин сагырынын оралдажып келген мен. Ол чүткүлүм мээң ажил-ижимге үре-түннелдиг болган деп дидими-биле чугаалап көрейин. Оон бадыткалы—«Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле мени шаңнааны, «Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги» деп атты тывысканы болгаш Россияның база Тываның өске-даа шаңналдарын эдилээр аас-кежиктиг болганым болур.

Колхозтун юбилейи-биле Силерге изиг байырыңи чедирип, хөй-хөй чылдар эртен-даа болза, өөрүп четтиргенимни сеткилим ханызындан Силерге илгерилеп, быйжыг кадыкшылды, ам-даа хөй-хөй чылдарда алдын өртектиг арга-сүмөңдери аныяк-өскенге дамчыдып чорууруңарны күзөдим, Саая Кара-оолович.

Кара-кыс ЧҮЛДҮМ.

Мугур-Аксы суур.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Шыдыраа

ҮШ БӨЛҮККЕ ЧАРГАН

Республиканың национал парыгыңа Кызыл хоорай мэриязының аныяктар политиказы болгаш спорт комитеттери бүгү делегейниң шыдыраа хүнүңгө тураскааткан маргылдааны организастан.

Маргылдааны үш бөлүккө чарып эрттирген: 1-ги бөлүккө 15 харга чедир 8 школачы, ийигизинге—16 хардан өрү 24, а үшкүзүңгө 60 хардан өрү 15 шыдыраачы киришкен. Бирги бөлүккө беш-беш минута, үшкүзүңгө он-он минута кижидугайында бичии сактышкыным-биле ойнаар чурумну доктааткан.

Түннелинде бирги бөлүктен Эртине Доржу тиелекчи болган, Саян Бадарчы ийиги, Оолак Бадарчы үшкү черлерни ээлээн. Ийиги бөлүктен шыдыраага спорт мастеринге кандидаттар Леонид Мохов бирги, Орлан Донгак ийиги, Артыш Чүлдүм үшкү черлерни алган. Үшкү бөлүктен Дардаш Монгуш тиелекчи болган, а 2-3-кү черлерни Алдын-оол Оюн биле Кызыл-оол Лүндүп ээлээн.

Маргылдааның тиелекчилеринге болгаш 2-3-кү черлерни ээлээн шыдыраачыларга национал парктың өртектиг белектерин, мэрияның аныяктар политиказының болгаш спорт комитеттериниң 500 база оон куду акша шаңналдарын, мактал бижиктерни тывысқан.

Шаңналдар хомудал чок болган. Ынчалза-даа чүглө Кызылдың шыдыраачылары эвес, а республиканың кожуун, суму бүрүзүңден шыдыраачылар кээп киржир кылдыр солуннарга, радио, телевидениеге чарлаар турган. Маргылдааны далаш-биле эвес, а ийи хүн уламчылаар кылдыр эрттирген болза, оюн шынарлыг болур турган. Оон аңгыда судьяның ролюн бедидип, оюн бүрүзүн кичээңгейге ап, түннелин үндүрери чугула. Ылаңгыя дүрген ойнаар оюнга судья ыяап бодунуң сөзүн сөглээр ужурлук. Бо удаада ийи ойнакчының бирээзи «Сен утурган сен» дээш, бодунга санны салдырып алырын көрдүм. Судья шийдер ужурлук-ла болгай, ойнакчылар боттары эвес. Бирээзиниң үези чок, а өскезиниң удуп шыдавазын көргөш, судья хайым чарлап болур болгай. Моон соңгаар маргылдааның судьялары, кол судьязы хары-салгазын бедидер болза эки.

Сөөлгү үеде 60 хар ашкан шыдыраачыларның талазындан эпчок чүүлдер бар апарганы хомуданчыг. Олар шыдыраачы кижиниң мөзү-шынарынга таарышпас кылдыр чаңнап, баштакка сылдап, аас былаажып, сөс октажып, дааш-шимээңниг ойнап, маргыш үндүрүп турар апарган. Бот-боттарын хүндүлөжип, бичиилерге эки үлөгер-чижээң көргүзүп ойнаары күзөңгидир.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Сугга айыыл-халап болдурбазының айы

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУП КӨРҮҢЕР!

Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың июнь 26-да хүлээп алганы №709 доктаалын езугаар республиканың девискээринде суглуг объектилерге онза болушкуннарны болгаш айыыл-халапты болдурбазының айын эрттирип турар.

Агаарның температуразы изиг, дунааргай хүннерде кым-даа кижжи хем эринге баргаш, се-рииттенир, эштир күзелдиг болгай. Ылаңгыя назы четпээн уруглар чайгы дыштанылга үезинде ада-иезиниң хайгааралы чокта боттары хем кыдыынче кире бергеш, орта ойнап, эштип хүнээр. Бир эвес олар сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагывас болза, айыыл-халапка чедирип болур. Июль айның эгезинде 12 харлыг уруг хем сүзүп чоруп тургаш, оңгарга таваржы бергеш, сугга дүшкен. Бо таварылга Кызылдың кызыгаар отрядының турар чериниң дужунга болган. Ол-ла дораан камгалакчылар келгеш, дилеп, бүгү-ле хемчеглерни алган, ынчалза-даа уругнуң мөчүзү тывылбаан. Ол-ла черге шериг оол эштип тургаш, сугга дүшкен, амдыызында ооң мөчүзү база тывылбаан. Июль 9-туң хүнүнде 12

харлыг оол эштип тургаш, сугга дүшкен. Ооң мөчүзүн төрелдери боттары тып алган. Улуг-Хем кожуунга сугга дүшкен ийи оолдуң мөчүзү тывылган, оларның сугга дүшкениниң чылдагааннарын тодарадып турар.

Бо чай дургузунда сугга дүшкен 8 болушкун бүрүткеттинген, оларның үжү бичии уруглар. Үш кижжи амы-тынындан чарылган, оларның ийизи назы четпээннер болган. Хамаатыларның дилег-билдиришкенин езугаар 11 дилеп-камгалаар операцияны эрттирген бис, сугдан 3 кижиниң мөчүзүн тыпкан.

Мындыг улуг когаралдыг айыыл-халапты болдурбазы-биле бо айның дургузунда бистиң эргелелдиң ажилдакчылары чон ортузунга сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагырының талазы-биле суртаал ажилдарын калбартыр хемчеглерни алган.

Суглуг черлерге 125 рейдини эрттирген, 1300 хире кижиге сүмелерни, чагыларны берген, ийи муң хире кижиге сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин өөреткен.

Сугга онза болушкуннарны болгаш айыыл-халапты болдурбас дээш хемчеглерни ап турза-даа, хамаатыларның талазындан сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагывыс, тоомча чок болуп турарындан, сугга кижилер дүжүп, амы-тынындан чарлып турар. Эргим чонум, шак мындыг четпестерни болдурбазын, сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин шынгыи сагырыны, хем кыдыынга уругларын хайгаарал чокка арттырбазын, допчузу-биле чугаалаарга, сугга кончуг оваарымчалыг, кичээнгейлиг болурун дилеп турар бис.

Сугга айыыл-халап болган таварылгада дараазында телефоннарже долгаар: Тываның дилеп-камгалаар отряды 9-02-96; сугга камгалаал эргелели 3-50-25 азы 01.

Сергей ШЫРАП,

Сугга камгалаал эргелелиниң удуртукчузунуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар.

Шиткел өскерилге чок арткан

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭНИҢ РОМАНЫ

Чөөн-Хемчик кожуунун судунуң РФ-тин Кеземче хоойлузунуң 105 чүүлүнүң 1 кезээ-биле (өлүрүшкүн) он чылда шынгыи чурумнуң колонияга шиттирген Роман Ховалыгның кассация хомудалын Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херээниң талазы-биле суд коллегиязы көргөн. Хомудалда шиткелди өскертир, ялалалдың хуусаазын кызырар дугайында дилегни кириген.

Бо кем-херек үүлгедиишкениниң төөгүзү эрткен чылдың апрель 26-да болуп эрткен. Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчылары Роман Ховалыг биле Маадыр Кара-Сал ээрти арага ижип алганнар. 22 шакта арагазы төне бээрге, Шык-Бажы сүт-бараан фермазынче углуг чорупканнар. Роман орукка чоруп оргаш, кады арага ишкен эжи ооң огу Чыргалга сагындыры берип, чүве чугаалап турганын сактып келген. Чугаа-соот чоорту бактажырынче шилчий берген.

Роман сапык идииниң хончузундан бижекти уштуп алгаш, эжиниң херээн орта шашкан. Маадыр каш баскаш, барып ушкан. Суд-эмчи экспертиказының тодараатканын езугаар алырга, бижек чүректи балыглап кемдеткенинден, когараан кижжи өлгөн.

Роман Ховалыгның буруулуун экспертизаның түннелдери болгаш херекчилерниң өчүктери бадыткаан. Бижектел турар үезинде ону фермаже бар чораан ийи херээн көргөн. Романы туткан, ооң өлүрүшкүн чепсээ—ханьыг би-

жээн былаап, хавырган милицияның участок төлээзи Николай Кара-Сал судка херечи болган. Тыва Республиканың прокуратуразының сугга кем-херектерин көөрүнгө прокурорларның киржилгезин хандырар талазы-биле килдис прокурору Марианна Сундуй шиткелди өскертилге чокка арттырарын дилээн.

Суд коллегиязы суд бирги чадада болган болушкуну шын тургускан, болушкунга шын юридиктиг үнелелди берген, ынчангаш кем-херек үүлгеткен кижини чөптүг шиттирген деп түннелге келген. Район судунуң шиткелдин өскерилге чок хевээр арттырган, шиттирген кижиниң кассация хомудалын хандырбаан.

Шолбан ООРЖАК, Чөөн-Хемчик кожуунуң прокурорунуң улуг дузалакчызы.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының дежурный кезээниң медээзин езугаар алырга, бо чылдың июль 17-ден 22-ге чедир республиканың девискээринге 67 кем-херек үүлгедиишкени бүрүткеттинген, ооң иштинден 42-зин изии-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 4 өлүрүшкүн, кижиниң кадыынга өжөгээр аар кемдээшкени чедирген 5 таварылга, 2 күштээшкени, 4 үлтээшкени, 23 оорлаашкын, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес ап болгаш шыгжап чораан 14 факт-барымдааны илереткен, орук-транспортунуң 8 озалондаа болган, орта ийи кижжи

те дүне 22 шак ажып турда, Ленин кудумчунда бажындан ында чурттап турар 1939 чылда төрүтүнген бажында кемдээшкенинден мөчөөн эр кижиниң мөчүзү тывылган. Кем-херек үүлгеткенинге каразытырып турар 1960 чылда төрүтүнген эр кижини туткан, ол өчүүн берген. Кем-херек үүлгедиишкени кады арагалааш, бактажып, маргышканының соонда болган. РФ-тин Кеземче хоойлузунуң 111 чүүлүнүң 4 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес шыгжап, ап чорааны, сайгарганы. Кызыл кожуун. Июль 21-де 19 шак үезинде Сукпак суурдан ырак эвезте шөлге ажилдавайн, чер кезип чоруур эр кижини туткан, ону хынап көргөш, наркотиктиг

бүдүмел 2,787 грамм деңзилиг гашишти тыпкан. Хамаатыны түр тудуу хоругдаан. РФ-тин Кеземче хоойлузунуң 228 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Кызыл кожуунуң иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Барыын-Хемчик кожуун. Июль 21-де дүрген-истелге хемчеглерин чорудуп турар үеде, Кызыл-Мажалык суурнуң дыштанылга парыгынга Ак-Довурак хоорайның ээрик чурттакчызын туткаш, хынап көргөш, наркотиктиг бүдүмел хевирлиг чүүлду тыпкаш, хавырган. Ук чүүлду хынап көөрү-биле экспертизаже чоруткан.

Хыналданы Барыын-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Орук-транспорт озалондаа. Кызыл кожуун. Июль 22-де Кызыл — Эрзин аразының автоооруунуң 828 километринге ВАЗ автомашина андарылган, озалондактың түннелинде янзы-бүрү кемдээшкениннерин алган чолаачыны, 4 пассажирни Кызыл хоорайның төп республика эмнелгезинде чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, ынак угбавыс Полина Кудер-ооловна САТ бо хүннерде 50 харлаан юбилейин эрттирип турар. Ол «Хүнчгеш» уруглар садынга 32 чыл ажилдап келген.

Аккыр меңги богааланган Мөңгүн-Тайгаа Ада-ие чаяндан бээр бежен чылдар Аразында дистинчипкеш, шуужуп эрткеш, Адырылбас хөй-ле исти арттырып каан.

Ажыг-шүжүг ону ойбаан, Аар чүгүң чүктетсе-даа.

Ажы-төлү, дуңмалары,

Артып калган өскүстөр дээш,

Өрү хүңге тейлеп чорааш,

Өөрүшкүңү сөңневишаан,

Байырлалда каяа-даа бол,

Баштак-биле аргаланыр.

Сеткили ак угбам сеңээ

Чечектерим сөңнеп тур бис.

Бадан-оол Багай-оолдуң өг-бүлезинден база дуңмаларындан.

Чонга билдинтир улусчу эмнекчи

Республика чонунга билдинтир улусчу эмнекчи Джумабек Самалиев Кызыл хоорайның Ленин кудумчунуң 42 дугаарлыг бажыңның 5 дугаар квартиразында бичии уругларның келир цезин чугаалап, оларны багай чүцлдерден камгалап, тыртар аарыгдан, хан ба-

зыышкынын, стресс болгаш өске-даа аарыглардан эмнеп турар. Өг-бүлөдө багай чүцлдерни арыглап, арагадан база эмнеп турар.

Тел: 3-79-97, 89610927069.

Красноярскиниң күрүнениң башкы университеди чалап тур

ККБУ-нуң Кызылда төлээ чери төлевирлиг бот-өөредилге-биле өөренир күзелдиглерни дараазында мергелдерге хүлээп ап эгелээр:

1. Тускай психология (кандыг-даа организацияга психологтап болур)

2. Логопедия

Бо ийи мергелде дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжин), эмчи училищезин доосканнарны алыр.

3. Организацияга менеджмент албан черлеринге, бүдүрүлгелерге, организацияларга база улус өөредилгезинге удуртукчуларны белеткээр. Дээди эртемниг азы тускай ортумаак эртемниг кижилерни алыр.

Херек документилен:

1. Билдиришкун (тускай хевирниң);

2. 4 фото-чурок (3x4 см);

3. дипломнуң боду (демдектерлиг капсырылгасы-биле кады); нотариуска бадыткаттыгнан дипломнуң 2 хоолгазы база херек;

4. эмчи шынзылгасы (086-У майык);

5. күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (кадрлар килдизи таңмалап бадыткаар);

6. өгленишкен дугайында херечилелдиң хоолгазы (фамилиязы өскерилгенде);

7. скоросшиватель-папка;

8. паспорт база ооң бөдүүн хоолгазы;

Документилерни 2007 чылдың июль 2-ден август 20-ге чедир, ажыл хүннеринде 10 шактан 17 шакка чедир, дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл, Калинин кудумчузу, 15, Машзавод бажыңы, төп подъезд, 3-кү каът. Телефону: 2-27-75.

Тыва Республиканың Чазаа Тере-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Галина Васильевна Дондукпа ооң өөнүң ээзи

Аян-оол Дмитриевич
ДОНДУПТУҢ

үр аараанының соонда мөчөөни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый — 2-17-09, үлетпүр килдистер — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8258. Чагыг 86

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.